

ONTRAFELEN VAN HEDENDAAGS ONBEHAGEN

Een verkenning van de betekenis van hedendaags
onbehagen in de samenleving

Masterthesis Burgerschap en Kwaliteit van Samenleven

Begeleider: dr. Menno Hurenkamp

Tweede lezer en thesiscoördinator: Margot Joris

Universiteit voor Humanistiek

25 augustus 2023

Woordenaantal:

Rosanne van Bruggen - 1026453

Rosanne.vanbruggen@uvh.nl

Abstract

Sleutelwoorden: onbehagen, anomie, politieke ontevredenheid, afhaken

Dit onderzoek verkent de betekenis van onbehagen in de context van de huidige Nederlandse samenleving. Door het gebruik van data die tijdens een stageonderzoek over ‘afhaken’ zijn verzameld, draagt deze studie bij aan het wetenschappelijk debat. Het onderzoek biedt een theoretisch raamwerk waarin de fundamenteën van onbehagen worden uiteengezet, waarmee diverse richtingen van onbehagen worden verkend. Daarnaast maakt het onderzoek gebruik van recente wetenschappelijke bevindingen met betrekking tot hedendaags onbehagen. Vanuit een wetenschappelijk basis, waaronder concepten als anomie en politieke ontevredenheid, onderzoekt deze thesis overeenkomsten tussen verschillende benaderingen en disciplines. Onbehagen blijkt een veelzijdig fenomeen dat zich lijkt te manifesteren bij sociale en maatschappelijke veranderingen. Desondanks biedt de studie aanknopingspunten om zowel onbehagen te verminderen, kansen op aanhaken te vergroten en persoonlijk welzijn te bevorderen.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	4
1.1 Aanleiding.....	4
1.2 Probleemstelling.....	4
1.3 Relevantie maatschappelijk en wetenschappelijk	6
1.3 Hoofd- en deelvragen.....	7
2. Theoretisch kader	8
2.1 Anomie	8
2.2 Doelen en middelen	9
2.3 The sociological imagination	10
2.4 Politieke ontevredenheid	12
2.5 Sociaal kapitaal	13
3. Methoden hoofdstuk.....	15
3.1 Onderzoeksbenadering	15
3.2 Onderzoeksmethode.....	15
3.3 Casusdefinitie en onderzoekseenheid.....	16
3.4 Dataverzameling.....	17
3.5 Data-analyse	18
3.6 Ethische overwegingen	18
4. De essentie van hedendaags onbehagen.....	19
4.1 Politiek.....	21
4.2 Sociaaleconomische	25
4.3 Sociaal-cultureel	26
5. Resultaten.....	30
5.1 Uiteenzetting en definitie van onbehagen.....	30
5.1.1 Politieke benadering.....	30
5.1.2 Sociaal-culturele benadering.....	33
5.1.3 Sociaaleconomische benadering.....	36
5.2 Potentiële manieren waarop onbehagen zou kunnen worden verminderd volgens de experts	37
5.2.1 Sociaaleconomisch	37
Respondent 4	37
Op sociaaleconomisch vlak stelt respondent 4 dat de waarborging van sociale zekerheid van belang is:.....	37
5.2.2 Politiek.....	39
5.2.3 Sociaal-cultureel	41

6. Conclusie	45
7. Discussie	46
7.1 Terugkoppeling literatuur	46
7.2 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek.....	49
7.3 Evaluatie onderzoeksanpak en beperkingen.....	49
Literatuur.....	51
Bijlage A: Interviewguide.....	54
Bijlage B: Theoretisch raamwerk.....	56
Bijlage C: Voorstel vervolgonderzoek naar aan- en afhaken.....	57
Voorstel Movisie vervolgonderzoek naar aan- en afhaken.....	57

1. Inleiding

1.1 Aanleiding

In een recent krantenartikel staan de resultaten van twee onderzoeken beschreven: jongerenwerkers signaleren dat de jongere generatie de overheid steeds meer wantrouwt (Van der Wier, 2023). In het artikel staat beschreven dat de onvrede van jongeren tegenover de overheid zichtbaar werd gedurende de coronaperiode. De coronamaatregelen troffen jonge mensen hard. Voorzieningen waar zij elkaar konden ontmoeten, scholen en cafés, werden gesloten en studenten werden genoodzaakt tot isolatie in kleine studentenkamers. Naast het coronabeleid vinden de jongerenwerkers ook andere oorzaken van het toenemende wantrouwen. Toenemende armoede, het toeslagenschandaal, de klimaatcrisis, wachtlijsten voor hulpverlening, de woningcrisis en het asielbeleid, stemt hen somber. “Vaak geven ze de overheid de schuld van hun ellende” (Van der Wier, 2023). Jongeren ervaren echter niet als enige onbehagen. Mensen van diverse leeftijden en achtergronden lijken te worstelen met gevoelens van onrust, ontevredenheid en bezorgdheid over uiteenlopende aspecten van hun eigen leven en de maatschappij.

1.2 Probleemstelling

In het wetenschappelijke debat worden gevoelens van onbehagen vanuit verschillende disciplines bekeken. Zo stelde Sigmund Freud (1919 [1999]) negatieve gevoelens over de samenleving al centraal in zijn psychoanalyses. Freud (1999) benoemde dat onbehagen “in reality is nothing new or alien, but something which is familiar and old-established in the mind, and which has become alienated from it only through the process of repression” (p. 13). In het boek 'Onbehagen' geeft psychoanalyticus Paul Verhaeghe (2023) zijn reactie op Freud en presenteert hij een analyse van de veranderingen binnen diens praktijk. Verhaeghe (2023) stelt dat deze veranderingen veelzeggend zijn over het heersende gevoel van onbehagen in de hedendaagse samenleving. Volgens Verhaeghe (2023) lag voor de Tweede Wereldoorlog de nadruk op conventionaliteit en gemeenschap, tegenwoordig op maakbaarheid en competitie (p. 171). Waar men vroeger naar psychotherapie kwam om zich los te maken uit het strakke keurslijf van dwingende rolpatronen voor mannen en vrouwen, draait het nu om problemen die voortvloeien uit de nadruk op het individu.

Verhaeghe (2023) toont met zijn analyse aan dat een gevoel van onbehagen verband houdt met menselijke verlangens. Daarbij sluit hij zich aan bij de stelling dat onbehagen onvermijdelijk is, maar beweert hij ook dat het spanningsveld tussen de menselijke verlangens

naar *verbondenheid* en *autonomie* leidt tot deze gevoelens van onbehagen - in tegenstelling tot verlangens naar *seks* en *geweld* zoals het Freudiaanse mensbeeld beschrijft. Verhaeghe (2023) stelt dat de focus op het individu de gemeenschapszin heeft verdrongen die vroeger vanzelfsprekend was, evenals dat het ironisch genoeg de behoefte aan verbondenheid juist heeft versterkt. Verhaeghe (2023) beweert dat de huidige cultureel bepaalde idealen het leven van het individu beperken tot diens prestatie en succes. Echter kan niet iedereen aan deze idealen voldoen. De psychoanalyticus onderbouwt dit betoog met bewijs van geleidelijke uitsluiting op basis van gezondheidsindicatoren (Verhaeghe, 2023). De nadruk op het individu en diens autonomie leidt tot sociale isolatie, resulterend in eenzaamheid als een van de grootste problemen van deze tijd. Helaas is het met de zowel de mentale als fysieke gezondheid van de Nederlandse bevolking dan ook niet goed gesteld (p. 237).

Verhaeghe (2023) plaatst individuele problematiek op de voorgrond. Echter kan het gevoel van onbehagen ook vanuit het bredere perspectief van de samenleving worden geanalyseerd. Zo claimen de Britse epidemiologen Pickett en Wilkinson (2015) dat de verheerlijking van succes ertoe leidt dat sommige mensen in de samenleving als zeer belangrijk worden beschouwd en anderen niet. We waarderen elkaar en onszelf op basis van status, die zichtbaar wordt in materiële bezittingen. De auteurs brengen de onderlinge verhoudingen die uit deze verheerlijking voortvloeien in verband met ongelijkheid, onrust en ontevredenheid:

The problems in rich countries are not caused by the society not being rich enough (or even by being too rich) but by the scale of material differences between people within each society being too big. What matters is where we stand in relation to others in our own society. (Pickett & Wilkinson, 2015p. 25)

Sociale vergelijking op basis van huidige idealen leidt volgens Wilkinson en Pickett (2015) tot sociale onrust, omdat de sociale afstand wordt benadrukt en dit wantrouwen tussen individuen in de hand werkt. Het is niet verrassend dat 'afhaken' door De Voogd en Cuperus (2021) als een van de gevolgen van onbehagen wordt beschouwd. Afhaken wordt omschreven als een fenomeen waarbij mensen die te kampen hebben met onbehagen het vertrouwen in de huidige politieke situatie hebben verloren. 'Afgehaakt Nederland', zoals de auteurs deze groep noemen, voelt zich mogelijk gevoed door wantrouwen of afkeer. Zij zijn minder snel geneigd hun stem te laten horen bij verkiezingen of zijn niet betrokken bij de politiek. Degenen die stemmen, stemmen steeds vaker op een buitenstaanderspartij die verzet en weerzin tegen het establishment uit (De Voogd & Cuperus, 2021).

Waar onbehagen staat voor een geloof in het verval van de samenleving, verschijnt populisme volgens Elchardus en Spruyt (2014) als politiek van de hoop. “Alles gaat slecht omdat men onvoldoende geluisterd heeft naar de problemen en verzuchtingen van de gewone mensen. Mocht men naar de gewone mensen luisteren, het zou, zo wordt gehoopt, beter gaan” (Elchardus & Spruyt, 2014, p. 120).

Tijdens mijn stageonderzoek heb ik gesproken met een viertal experts die het vervolgonderzoek naar ‘De Atlas van Afgehaakt Nederland’ zullen leiden (De Voogd & Cuperus, 2021). De experts richten zich op het belang van de leefomgeving, waarover ik hen heb bevraagd. In Het blijkt een uitdaging om gevoelens van onbehagen te verminderen, maar de experts zijn op zoek naar manieren om dit te bewerkstelligen. Daarbij komt dat, ondanks de interesse vanuit verschillende disciplines voor de gevolgen van onbehagen, er weinig consensus bestaat over de precieze betekenis ervan en wat het eigenlijk uitdrukt (Steenvoorden, 2016). Onbehagen, zo blijkt, kan tevens betrekking hebben op verschillende aspecten van de samenleving. Deze complexiteit en de actuele relevantie maakt onbehagen tot een veelzijdig onderwerp dat onze aandacht verdient. Bovendien is onderzoek naar hedendaags onbehagen actueel en sluit het nauw aan bij de masteropleiding ‘Burgerschap en Kwaliteit van Samenleven’ waaruit dit onderzoek wordt uitgevoerd. Het huidige onbehagen raakt de kern van de masteropleiding: de verhouding tussen burgers en de overheid.

Om een bijdrage te leveren aan het wetenschappelijke debat over onbehagen zal ik in deze thesis eerst een beeld schetsen van de wetenschappelijke en historische achtergrond van onbehagen. Vervolgens zal ik mij laten informeren door recente publicaties om de betekenis van hedendaags onbehagen te verhelderen. Wat is het precies dat burgers ‘ervaren’, waar zeggen deze ervaringen iets over en hoe komen genoemde verklaringen overeen met theoretische benaderingen voor onbehagen? Kortom, in deze thesis zal ik (literatuur)onderzoek doen naar de wetenschappelijke achtergrond van onbehagen, analyseer ik mogelijke patronen, onderzoek ik hoe patronen zich verhouden tot het hedendaagse onbehagen en maak ik gebruik van inzichten die respondenten in de afgenomen expertinterviews hebben aangereikt. Zodoende poog ik een bijdrage te leveren aan het debat over het verminderen van onbehagen.

1.3 Relevantie maatschappelijk en wetenschappelijk

Deze scriptie is wetenschappelijk relevant omdat het een bijdrage levert aan het actuele wetenschappelijke debat van onbehagen. Vanuit de masteropleiding analyseer ik de aard en verklaringen van onbehagen op basis van wat het betekent voor de verhouding in

samenleving. Vanuit het stageonderzoek leveren de inzichten van de experts een bijdrage aan het debat.

De maatschappelijke relevantie betreft de eerdergenoemde actualiteit van het onderwerp en de samenhang tussen maatschappelijke ontwikkelingen en het welzijn van individuen. De analyse van al bestaande kennis over de betekenis van onbehagen in combinatie met de gesproken experts, kan van waarde zijn voor beleidsmakers, professionals en politici die als doel hebben het onbehagen te verminderen en het algehele welzijn te bevorderen.

1.3 Hoofd- en deelvragen

Dit onderzoek heeft als kennisdoel het verkrijgen van meer inzicht in de betekenis en verklaringen voor het ontstaan van onbehagen. Daarbij staan twee vragen centraal: (i) Hoe wordt hedendaags onbehagen in Nederland door recente wetenschappelijke publicaties beschreven en verklaard, (ii) wat zijn de opvattingen van de experts over het ontstaan en verminderen van afhaken? Met de antwoorden op deze twee vragen zal ik vervolgens de hoofdvraag beantwoorden: Wat is volgens recente wetenschappelijke publicaties de betekenis van hedendaags onbehagen en welke verklaringen kunnen bijdragen aan het begrip ervan?

2. Theoretisch kader

In het volgende theoretisch kader wordt geput uit de inzichten van prominente denkers om verschillende aspecten van onbehagen te verkennen.

2.1 Anomie

Het begrip ‘anomie’ kan als de wetenschappelijke basis van onbehagen worden beschouwd. De Franse socioloog Émile Durkheim publiceerde in 1897 het boek *Le Suicide: Étude de sociologie*, waarin hij anomie introduceerde om te verwijzen naar een toestand van de samenleving waarin normloosheid en normvervaging heerst. Durkheim bracht een collectieve staat van anomie in verband met individuele criminaliteit en zelfmoord. In de tijd van Durkheim (1951 [1897]) was het bekend dat meer protestanten zelfmoord pleegden dan mensen van andere religies (Pescosolido & Georgianna, 1989). Durkheim (1951) zag het verschil in zelfmoordcijfers als een gevolg van drastische maatschappelijke veranderingen in de late 19^e eeuw. In tegenstelling tot het katholicisme, paste het protestantisme zich aan de moderne samenleving, waardoor traditionele structuren hun kracht en controle op het individuele gedrag verloren (Pescosolido & Georgianna, 1989). Volgens Durkheim leidden de aanpassingen van het protestantisme tot een gevoel van stuurloosheid en vervreemding. *Anomic suicide* wordt volgens Durkheim (1951) veroorzaakt doordat het individu niet voldoende wordt gereguleerd door de samenleving. In een evaluatie over de relevantie van het werk van Durkheim (1951) voor onderzoek naar religieuze netwerken beschrijven Pescosolido en Georgianna (1989) de opvatting van Durkheim als volgt:

The individual's needs and their satisfaction have been regulated by society; the common beliefs and practices he has learned make him the embodiment of what Durkheim calls the collective conscience. When this regulation of the individual is upset so that his horizon is broadened beyond what he can endure, or contrariwise contracted unduly, conditions for anomic suicide tend toward a maximum. (p. 17).

Durkheim (1951) paste deze analyse toe op andere veranderingen in het leven van burgers, zoals de levensstijl. Zo geeft Durkheim het voorbeeld van een individu dat plotselinge rijkdom geniet, dat volgens hem zelfmoord kan stimuleren doordat de plots rijke persoon niet kan omgaan met de nieuwe mogelijkheden die zich voordoen. Zijn verlangens en levensstijl worden verstoord. Volgens Durkheim dient het collectief de kaders voor het gedrag te reguleren, via banden van collectief bewustzijn. Banden van collectief bewustzijn worden

versterkt wanneer een individu zich gewaardeerd voelt en zich in kan leven. Op deze wijze beschrijft Durkheim (1951) de uiting van het collectieve bewustzijn:

The manner in which public opinion estimates the moral value of the individual in general. If the individual looms large in public estimation, we apply this social judgement to others as well as to ourselves; their persons, as well as our own, assume more value in our eyes, and we become more sensitive to whatever concerns each of them individually as well as to what concerns us particularly. (Durkheim, 1951, p. 123)

Samenvattend benadrukt de analyse van Durkheim het belang van gedeelde normen en waarden, evenals het behoud van sterke normatieve structuren om het welzijn van individuen te waarborgen - met name tijdens perioden van onzekerheid en maatschappelijke verandering.

2.2 Doelen en middelen

Een tweede wetenschappelijke basis van onbehagen vinden we in het werk van Amerikaans socioloog Merton. Merton (1938) paste het concept 'anomie' van Durkheim toe in de opkomst en de context van de *American Dream*. Merton (1938) benadrukte de relevantie van het werk van Durkheim, omdat dit het belang van sociale structuren erkent en daarmee de verantwoordelijkheid van het individu niet moraliseert. Volgens Merton (1938) is anomie het resultaat van maatschappelijk gestelde onrealistische eisen wanneer er een groot verschil is tussen wat men wil bereiken en wat men realistisch gezien kan bereiken. Volgens Merton (1938) biedt de samenleving twee typen structuren die onze wegen naar succes vormen:

The first consists of culturally defined goals, purposes, and interests. It comprises a frame of aspirational reference. These goals are more or less integrated and involve varying degrees of prestige and sentiment. The second phase of the social structure defines, regulates, and controls the acceptable modes of achieving these goals. Every social group invariably couples its scale of desired ends with moral or institutional regulation of permissible and required procedures for attaining these ends. These regulatory norms and moral imperatives do not necessarily coincide with technical or efficiency norms. Many procedures which from the standpoint of particular individuals would be most efficient in securing desired values, e.g., illicit oil-stock schemes, theft, fraud, are ruled out of the institutional area of permitted conduct. The choice of expedients is limited by the institutional norms. (Merton, 1938, pp. 672-673).

Waar de culturele structuur het streven van een individu van een referentiekader voorziet, bepalen institutionele normen de kaders. Er is volgens Merton (1938) sprake van welzijn zolang het individu ervaart te kunnen voldoen aan het bereiken van de doelen binnen de institutionele kaders en geleide manieren van streven om deze doelen te bereiken. In een samenleving dienen posities en rollen zo georganiseerd te zijn dat het individu zich gewaardeerd voelt binnen diens positie:

The distribution of statuses and roles through competition must be so organized that positive incentives for conformity to roles and adherence to status obligations are provided for every position within the distributive order. Aberrant conduct, therefore, may be viewed as a symptom of dissociation between culturally defined aspirations and socially structured means. (Merton, 1938, p. 674)

Verder zouden institutionele kaders individuen toegang moeten geven tot legitieme middelen om hun doelen te bereiken en het individu voldoende perspectief bieden om zich niet te laten verleiden tot illegitieme oplossingen. Daartoe zou de samenleving rijkdom en status niet moeten verheerlijken.

Fraud, corruption, vice, crime, in short, the entire catalogue of proscribed behavior, becomes increasingly common when the emphasis on the culturally induced success-goal becomes divorced from a coordinated institutional emphasis. This observation is of crucial theoretical importance in examining the doctrine that antisocial behavior most frequently derives from biological drives breaking through the restraints imposed by society. The difference is one between a strictly utilitarian interpretation which conceives man's ends as random and an analysis which finds these ends deriving from the basic values of the culture. (Merton, 1938, p. 676)

In het kort benadrukt Merton (1938) het belang van eerlijke kansen en toegang tot middelen voor iedereen, zodat mensen hun doelen op een eerlijke manier kunnen bereiken zonder zich gefrustreerd of machteloos te voelen.

2.3 The sociological imagination

Anomie beschrijft dus een regelmaat van patronen in sociale structuren, daaruit voortvloeiend gedrag en de rol van normen, waarden en de verdeling van middelen in het veroorzaken van gedrag dat als problematisch wordt beschouwd. Het werk van bovenstaande sociologen geven inzicht in het belang van sociale structuren. Het vermogen om fenomenen in sociale, persoonlijke en historische context te plaatsen noemt Amerikaans socioloog Charles Wright

Mills (1959) 'The sociological imagination'. Mills (1959) wordt herinnerd en geprezen om zijn gelijknamige werk. Mills (1959) bekritiseerde de sociologie op haar neiging om individuele gedragingen te verklaren zonder het te plaatsen in de sociale context van burgers en prijst onder andere Durkheim (1951) voor diens werk over anomie. Mills omschrijft onbehagen als "the beat feeling that all is somehow not right" (1959, p. 11). Onbehagen zou volgens Mills voort kunnen komen uit zorgen over het eigen leven of zorgen over de samenleving. Onbehagen, stelt Mills (1959), is een individuele toestand die wordt bepaald door waarden en bedreigingen. Wanneer een individu onbehagen ervaart, is diegene zich bewust van een bedreiging, maar is deze persoon zich niet bewust dat deze dreiging voortkomt uit structurele problemen. Onderzoek naar sociale fenomenen zou individuele problemen met zorg moeten benaderen:

The formulation of problems, then, should include explicit attention to a range of public issues and of personal troubles; and they should open up for inquiry the causal connections between milieux and social structure. In our formulation of problems we must make clear the values that are really threatened in the troubles and issues involved, who accepts them as values, and by whom or by what they are threatened. (Mills, 1959, p. 130)

Individen kunnen bovendien ook onbehagen ervaren omdat zij zich zorgen maken over aspecten van de samenleving¹. Mills (1959) maakt het onderscheid tussen egotropische en sociotropische zorgen. Sociotropische, ofwel collectieve zorgen gaan over de samenleving als geheel. Denk daarbij aan maatschappelijke kwesties als armoede en politieke gebeurtenissen. Egotropische, ofwel persoonlijke zorgen zijn individueel en gaan over problemen op het vlak van welzijn, succes, geluk en tevredenheid van de persoon in kwestie. Persoonlijke zorgen komen soms voort uit de directe of sociale omgeving van een individu, en worden volgens Mills meestal gewijd aan individuele tekortkomingen of omstandigheden. Volgens Mills dienen onderzoekers en beleidsmakers persoonlijke zorgen te vertalen naar publieke kwesties wanneer deze kwestie betrekking zou hebben op breed gedeelde maatschappelijke kwesties: "it is the political task of the social scientist—as of any liberal educator—continually to translate personal troubles into public issues, and public issues into the terms of their human

¹ Zo blijkt uit het onderzoek van Kinder en Kiewiet (1979) dat burgers ten tijden van hun onderzoek stemden vanuit 'sociotrope' motivaties, dan op basis van iemands persoonlijke (financiële) situatie (egotrope zorgen): "Voters are not ego-centric in any narrow sense—they do not vote their own pocketbooks. Rather, their preferences follow a more collective reckoning" (p. 524).

meaning for a variety of individuals” (p. 187). Mills (1959) doet dus een beroep op het vermogen van sociale wetenschappers om de verantwoordelijkheid van het individu voor diens problemen in de sociale context te plaatsen en kritisch te bevragen.

2.4 Politieke ontevredenheid

In het kader van het huidig onderzoek worden in dit deelhoofdstuk de politieke gedragingen vanuit een sociologisch perspectief besproken om meer inzicht te krijgen in de wetenschappelijke achtergrond over vermeende motivaties van burgers die ‘afhaken’ van het politieke systeem. Net als Durkheim, Mills en Merton, plaatst Amerikaans socioloog William Anthony Gamson (1968) politieke gedragingen in de historische en sociale context van die tijd. Het werk van Gamson (1968) wordt breed erkend vanwege de unieke bijdrage aan het vakgebied van ‘afwijkend’ politiek gedrag. In een memorial van collega Gawerc (2022) over Gamson beschrijft Gawerc:

Theories popular in the 1950s in the United States posited that collective behavior was due to participants’ personal maladjustments and pathologies or alternatively, a consequence of weak “intermediate relations” that fail to keep people connected to each other and the state, thereby making such unanchored individuals candidates for mass behavior. Moving away from these earlier theories which saw rebellion as irrational and solely expressive, Gamson’s work helped the field to start to see social movements as rational and instrumental actors. (pp. 1-2).

Gamson (1968) deed onderzoek naar politieke ontevredenheid rond de jaren zestig, een turbulente periode in de geschiedenis waarin er veel sociale protesten en bewegingen waren, zoals de burgerrechtenbeweging in de Verenigde Staten en de studentenprotesten in Europa. Gamson (1968) spreekt over politieke ontevredenheid als een situatie waarin burgers boos, gefrustreerd of machteloos staan tegenover de politieke situatie. In de literatuur vinden we ook termen als politiek wantrouwen, vervreemding of ongenoegen, die volgens Gamson (1968) net zo goed blijk geven van politieke ontevredenheid. Volgens Gamson (1968) ontstaat politieke ontevredenheid wanneer mensen het gevoel hebben dat hun behoeften en wensen niet worden vervuld vanwege beperkingen in de samenleving. Ofwel: wanneer men ervaart weinig invloed te hebben op belangrijke beslissingen die raken aan het persoonlijke leven en het idee heeft dat diens stem niet wordt gehoord door de mensen aan de macht (Gamson, 1968).

Gamson (1968) stelt dat politieke ontevredenheid een drijvende kracht kan zijn voor sociale verandering en dat sociale bewegingen een belangrijke rol spelen in het uiten van deze ontevredenheid, mede als streven naar politieke verandering. Gamson (1968) stelt dat een optimale toestand van politieke mobilisatie een combinatie was van laag politiek vertrouwen en een hoge interne politieke effectiviteit. Volgens de auteur vormde dit *“a belief that influence is both possible and necessary”* (p. 48). Volgens Gamson kan dit ‘vuren aanwakkeren’ van politiek activisme zoals protesteren, deelnemen aan bijeenkomsten en demonstraties (1968). Gamson benadrukt om ontevreden burgers serieus te nemen en zowel de klachten van burgers als het fenomeen van politieke ontevredenheid niet te pathologiseren. Ten slotte gaat politieke ontevredenheid over meer dan ‘de politiek’. Volgens Gamson (1968) heeft de eventuele ontevredenheid betrekking op het establishment, waarmee wordt bedoeld: de regering en de staatsbureaucratie met alle grondwettelijke of andere procedures en beslissingen, of, meer algemeen; de status quo waarbij gevestigde politieke partijen regeringen vormen die veranderen door coalitievorming (p. 68).

2.5 Sociaal kapitaal

Ten slotte biedt ook socioloog Robert Putnam een perspectief op gevoelens van ontevredenheid over de samenleving en de politieke situatie in Amerikaans onderzoek. In het werk ‘Bowling Alone’ beweert Putnam (2000, p. 35) dat er een overheersend gevoel van algehele maatschappelijke malaise en vervreemding is ontstaan: *“Like a fever, electoral abstention is even more important as a sign of deeper trouble in the body politic than as a malady itself”*. Volgens Putnam (2000) zijn burgers wellicht materieel tevreden, maar zijn zij tegelijkertijd diep verontrust over de politieke, culturele en morele koers van het land.

Americans took a more and more active role in the social and political life of their communities, in churches and union halls, in bowling alleys and clubrooms, around committee tables and card tables and dinner tables... then, mysteriously and more or less simultaneously, we began to do all those things less often. (p. 183)

Putnam benadrukt het belang van verenigingen en anno 2000 hebben de Amerikanen massaal (metaforisch gezien) bowlingverenigingen verlaten en gaan zij nu alleen naar de bowlingbaan, wat voor Putnam hun sociale ontkoppeling kenmerkt. Volgens Putnam ligt een afbrokkeling van sociaal kapitaal hieraan ten grondslag: *“social capital refers to connections among individuals—social networks and the norms of reciprocity and trustworthiness that arise from them”* (2000, p. 19). Sociaal kapitaal is volgens Putnam (2000) geleidelijk afgebrokkeld:

‘Weakened social capital is manifest in the things that have vanished almost unnoticed: neighborhood parties and get-togethers with friends, the unreflective kindness of strangers, the shared pursuit of the public good rather than a solitary quest for private good’ (Putnam, 2000, p. 403)

Volgens Putnam (2000) leert men echter in het verenigingsleven zich vrijwillig in te zetten voor andere burgers, wat een blijk van vertrouwen weergeeft en daardoor een dynamiek van wederkerigheid ontketent. Verder stelt Putnam (2000) dat het vertrouwen bij burgers onderling het vertrouwen weerspiegelt in hun politieke bestuurders. Vertrouwen en wederkerigheid is het medicijn tegen de heersende malaise:

A society that relies on generalized reciprocity is more efficient than a distrustful society, for the same reason that money is more efficient than barter. Trust lubricates social life. Networks of civic engagement also facilitate coordination and communication and amplify information about the trustworthiness of other individuals. Trust lubricates social life. (p. 9).

Kortom benadrukt Putnam (2000) het belang van sociaal kapitaal voor een goed werkend economisch systeem en een hoog niveau van politieke betrokkenheid. Volgens Putnam dienen burgers terug te kunnen vallen op een netwerk individuen dat een gemeenschap vormt en dat zich inzet voor het collectief en democratische participatie.

De besproken perspectieven laten zien dat binnen het debat verschillende factoren worden aangereikt die hedendaags onbehagen zouden kunnen verklaren: politiek wantrouwen en vertrouwen, veranderende sociale normen en waarden en veranderende maatschappelijke verhoudingen en waarderingen. Deze zouden ook onderverdeeld kunnen worden in een sociaaleconomische (inkomen en sociale zekerheid), sociaal-culturele (normen en waarden) en politieke responsiviteit benadering van vormen van onbehagen en afhaken. Tijdens de jaren '50 en '60, zowel in Frankrijk als in de Verenigde Staten, werd het debat over anomie en afhaken gevoed door een groeiend besef van sociale verandering. Welke maatschappelijke tendensen typeren de huidige samenleving?

3. Methoden hoofdstuk

3.1 Onderzoeksbenadering

Dit onderzoek naar de aard en verklaringen van hedendaags onbehagen betreft een kwalitatief literatuuronderzoek. Perspectieven, ideeën en ervaringen staan vaak centraal in kwalitatief onderzoek (Boeije & Bleijenbergh, 2019). Er wordt in dit onderzoek gebruik gemaakt van bestaande literatuur in combinatie met de perspectieven die naar voren komen in expertinterviews om een praktijkgericht inzicht te verkrijgen en mogelijke verbeterpunten voor het verminderen van onbehagen en afhaken te identificeren. Volgens Pfadenhauer (2009) zijn expertinterviews een geschikte manier van dataverzameling wanneer het een complex fenomeen betreft, omdat expertinterviews zowel conceptuele kennis als kennis uit de onderzoekspraktijk kunnen vergaren.

3.2 Onderzoeksmethode

Om tot een beantwoording van de hoofdvraag te komen, wordt binnen dit onderzoek gebruik gemaakt van twee verschillende methoden. Ten eerste wordt er een kwalitatieve literatuuranalyse uitgevoerd. In het theoretisch kader staan theorieën beschreven die beoordeeld zijn op basis van hun relevantie voor het onderwerp en de plaats die zij innemen in het wetenschappelijke debat. Nog een kennisbron betreft recente onderzoekpublicaties en -rapportages die tegen de bestaande wetenschappelijke achtergrond worden geïnterpreteerd. In de keuze voor de publicaties stond de actualiteit en de auteurs centraal. Het onderwerp van onbehagen is tijdsgevoelig en vanwege de uiteenlopende diversiteit aan onderwerpen waarop het betrekking kan hebben, dient het afkomstig te zijn van een publiek adviesorgaan, omdat deze dicht bij de regering staan. Tevens werden de methoden en kwantitatieve gegevens waarmee uitspraken worden gedaan over grote groepen mensen beoordeeld op betrouwbaarheid en validiteit (Maxwell, 2012).

Ten tweede is er gebruikgemaakt van expertinterviews. Deze interviews zijn afgenomen tijdens het stageonderzoek en bieden de mogelijkheid om praktische ervaringen en specifieke kennis te verzamelen die de literatuuranalyse mogelijk niet heeft gedekt. De expertinterviews zijn destijds afgenomen met het doel om het vervolgonderzoek naar politiek-maatschappelijk onbehagen van theoretische inbedding te voorzien. Vooraf aan de interviews heb ik de literatuur bestudeerd die de respondenten mij aanraadden, zodat ik als interviewer een quasi-expert rol in kon nemen (Pfadenhauer, 2009). Inlezen is daarnaast van belang om een valkuil van de methode te voorkomen: een zogenaamde *confirmation bias* (Bogner & Menz, 2009).

In de eerste bijlage van dit onderzoek bevinden zich de interviews met thema's die grotendeels aan bod zijn gekomen. De interviews waren dermate gestructureerd dat de thema's die aan bod zouden komen vooraf zijn bepaald, maar er hiernaast vooral de ruimte was voor verhalen van de experts, invullingen en uitweidingen (zie Bijlage A). Met deze methode kunnen nieuwe perspectieven en inzichten worden verkend die mogelijk niet in de literatuur zijn vastgelegd (Bogner & Menz, 2009).

3.3 Casusdefinitie en onderzoekseenheid

De casusdefinitie betreft de betekenis van het fenomeen van onbehagen zoals deze volgens de wetenschappelijke publicaties en de experts door (individueel in) de samenleving worden ervaren. Daarnaast is het onderzoek erop gericht om factoren en verklaringen te begrijpen die bijdragen aan deze gevoelens. De onderzoekseenheid betreft ten eerste de verschillende benaderingen op onbehagen zoals deze in de wetenschappelijke theorieën wordt beschreven.

Ten tweede betreft de onderzoekseenheid recente publicaties die een definitie en operationalisatie van onbehagen als opzichzelfstaand fenomeen onderzoeken. Waar eerdere studies vaak specifieke deelgebieden, zoals het gevoel van achteruitgang en anomie, van onbehagen hebben onderzocht, bieden recente publicaties mogelijk meer inzicht in factoren die hedendaags onbehagen kenmerken. De bijdrage van het huidig onderzoek betreft de analyse van de verschillende benaderingen, verklaringen en resultaten in het kader van eerder geïdentificeerde theoretische benaderingen

Ten derde betreft de onderzoekseenheid de inzichten van de experts over het ontstaan van 'afhaken' en over mogelijke oplossingen voor het verminderen van 'afhaken' en onbehagen. De setting van het onderzoek betrof het stageonderzoek waarin een documentanalyse, literatuuronderzoek, de selectie van de experts en de expertinterviews hebben plaatsgevonden. De experts zijn allen bekend met praktijkgericht onderzoek en het sociale domein, het voorstel van het vervolgonderzoek vindt u in Bijlage C. De transcripten van de expertsinterviews bevatten rijke data van zowel technische als procedurele kennis (Bogner & Menz, 2009). Respondent 1 heeft het vervolgonderzoek naar 'afhaken' geïnitieerd en is een expert op het gebied van onderzoek naar de vertrouwensrelatie tussen burger en overheid en naar het bevorderen van zeggenschap van de burger in de beleids- en besluitvorming van de gemeente. Respondent 2 heeft zelf een journalistiek onderzoek uitgevoerd naar negatieve emoties van burgers en is een expert op het gebied van het voeren van gesprekken over emotionele kwesties met burgers. Respondent 3 is een expert op het gebied van het versterken van de sociale basis (in eigen woorden: meedoen en meedenken) en heeft meerdere keren

onderzoek gedaan naar het bevorderen van sociale samenhang en naar het vitaliseren van de lokale democratie. Respondent 4 is een expert in onderzoek naar raakvlakken van fysieke ruimtes, politiek en de samenleving. Echter, deze respondent is tevens een van de auteurs van de ‘Atlas van Afgehaakt Nederland’. Dit betekent dat het bewaken van objectiviteit en het voorkomen van mogelijke *confirmation bias*, ofwel bevestiging van aannames, van belang is.

Met als doel een *confirmation bias* van de Atlas van Afgehaakt Nederland te verminderen, worden de resultaten ingebed in de recente wetenschappelijke publicaties en worden er twee kwalitatieve onderzoeken toegevoegd. De geschiktheid van de publicaties is beoordeeld op basis van het onderwerp en de onderzoekspopulatie van het onderzoek. Volgens Maxwell (2012) kunnen kwantitatieve onderzoekers uitspraken doen: “in whether and to what extent variance in x causes variance in y. Qualitative researchers, on the other hand, tend to ask how x plays a role in causing y, what the process is that connects x and y” (p. 69). Door motivaties tot ‘afhaken’ in te bedden met kwalitatief onderzoek beoogt dit huidige onderzoek een gebalanceerd beeld te vormen en de resultaten van het kwantitatieve onderzoek te contextualiseren.

3.4 Dataverzameling

Het dataverzamelingsproces is eerder grotendeels beschreven en aanvullend hierop bevindt zich in Bijlage B de operationalisatie van de belangrijkste concepten. Samenvattend werden allereerst meerdere wetenschappelijke theorieën over de wetenschappelijke achtergrond verzameld door middel van literatuuronderzoek. Ten tweede werden er middels deskresearch recente kwantitatieve publicaties over onbehagen verzameld en kwalitatieve onderzoeken beoordeeld op basis van of en hoe zij de publicatie van het vervolgonderzoek konden contextualiseren. Daarnaast omvat de dataverzameling ook het uitvoeren van expertinterviews. Tijdens de verzameling van de literatuur werd er gebruikgemaakt van een thematische inhoudsanalyse om de geschiktheid van de theorieën en publicaties te onderzoeken. Ter categorisering en structurering van de literatuur is een database bijgehouden waarin alle artikelen voorzien zijn van ‘tags’. Vanwege de reikwijdte van het onderwerp is in een database telkens bijgehouden wie volgens de auteur onbehagen voelt over wat, waarom zij dat ervaren, jegens wie en hoe dit onbehagen tot stand komt.

3.5 Data-analyse

In deze thesis is gebruikgemaakt van een thematische inhoudsanalyse, geschikt om patronen en onderliggende te structureren (Patton, 2014). Vanaf het stageonderzoek werd de onderzoeker bekend met de belangrijkste theorieën, de inhoud en de context. De eerste indrukken werden vertaald in de belangrijkste benaderingen. Vervolgens zijn de recente publicaties geanalyseerd waarbij delen van de teksten zijn gemarkeerd en van codes zijn voorzien. De codering van de interviews heeft op dezelfde wijze plaatsgevonden. De verbanden tussen de codes en bredere thema's werden geïdentificeerd en verder verfijnd door precies onderscheid te maken tussen theorie en empirie. Om te verifiëren of de thema's inderdaad op elkaar betrekking hadden werden de thema's gecontroleerd op basis van de uitspraken bijvoorbeeld 'staat van de samenleving', 'verhoudingen samenleving' en 'processen van vergelijking'.

3.6 Ethische overwegingen

Er spelen meerdere ethische overwegingen in dit onderzoek. De eerste kwestie rondom de ethiek betreft de drijfveren van de onderzoeker: het streven om onverwachte verschijnselen en invloeden van een fenomeen beter te begrijpen. Hierin heeft de positie van de onderzoeker in relatie tot onbehagen mogelijk invloed gehad op de benadering van aangedragen concepten. Om invloeden vanuit de onderzoeker zoveel mogelijk te voorkomen, is er bewust voor gekozen een analyse op politiek inhoudelijke punten te benaderen vanuit het sociologische Thomas Theorema: "If men define situations as real, they are real in their consequences" (Blanchard et al., 1929, p. 572). Mogelijke beoordelingen zijn in de beantwoording van de deelvragen zoveel mogelijk vanuit wetenschappelijke denkers benaderd en de eigen beoordeling is niet eerder dan de discussie naar voren gebracht.

Met betrekking tot de uitvoering van de interviews is geprobeerd de ethiek en eerlijkheid te waarborgen door de respondenten voor aanvang van de interviews om *informed consent* te vragen. Bovendien is voor dit onderzoek goedkeuring verkregen van een ethische commissie. In de methoden is verwezen naar de expertise van de respondenten: dit is van belang geweest om de relevantie van hun inzichten te onderbouwen. Dit aspect benadrukte de waarde van hun bijdrage. Om de privacy te waarborgen zijn de namen van de respondenten geanonimiseerd. Verder zal de informatie verkregen uit de interviews niet worden misbruikt en zijn de opnamen van de interviews verwijderd. Aldus streeft dit onderzoek naar kennisvermeerdering op een ethisch verantwoorde manier.

4. De essentie van hedendaags onbehagen

Hoe wordt hedendaags onbehagen in Nederland beschreven en verklaard?

In het Nederlandse wetenschappelijke debat zijn er recent twee publicaties over onbehagen verschenen. Deze publicaties stelden zichzelf de taak om het begrip van onbehagen te verbreden en hanteerden een verschillende aanpak. De publicaties herkennen twee disciplines: psychologie en sociologie. Vanuit het sociologisch perspectief wordt, in lijn met Mills (1959) het fenomeen van onbehagen in relatie tot de sociale context geanalyseerd. Onderzoekers van het Sociaal Cultureel Planbureau, Geurkink en Miltenburg (2023), hanteren in het onderzoek ‘Somber over de samenleving?’, de definitie en operationalisatie van SCP collega-onderzoeker Steenvoorden (2016). Steenvoorden definieert maatschappelijk onbehagen als:

Een latente bezorgdheid onder burgers over de preciaire staat van de samenleving, die bestaat uit gepercipieerde achteruitgang op vijf aspecten van de samenleving: (i) verlies van vertrouwen in menselijk kunnen, (ii) verlies van ideologie, (iii) verlies van politieke macht, (iv) verlies van gemeenschapszin en (v) toenemende sociaaleconomische kwetsbaarheid. (Steenvoorden, 2016, p. 247)

Volgens Steenvoorden (2016) betreffen deze dimensies fundamentele aspecten van de samenleving. Geurkink en Miltenburg (2023) spreken afwisselend over ‘dimensies’ of ‘ontwikkelingen’. Deze auteurs benadrukken dat de operationalisatie gaat om *percepties* van maatschappelijke ontwikkelingen, “en niet om de vraag of dat beeld daadwerkelijk klopt” (p. 22).² Geurkink en Miltenburg (2023) benaderen het fenomeen vanuit sociologisch oogpunt en stellen het volgende:

Enige mate van onbehagen in een samenleving is niet onwenselijk en niet ongebruikelijk – het is van alle tijden en hoort bij een samenleving – maar te veel is niet goed, zeker niet als dat maatschappelijk onbehagen zich concentreert bij specifieke groepen en in bepaalde regio’s. (Geurkink en Miltenburg, 2023, p.9)

Daarentegen benaderen Tiemeijer en Keizer (2023), beiden senior onderzoeker bij de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, onbehagen vanuit een psychologische invalshoek. In hun studie De Working Paper ‘Onzekerheid, maatschappelijk onbehagen en persoonlijke controle’ tonen Tiemeijer en Keizer (2023) aan dat het concept ‘persoonlijke

² Geurkink en Miltenburg (2023) interpreteren de sociologische stelling ‘Thomastheorema’ als volgt: “als mensen iets toch als echt ervaren, dan heeft dat ook potentieel reële consequenties” (p. 22).

controle' een ontbrekende schakel is in het debat over maatschappelijk onbehagen en onzekerheid. Tiemeijer en Keizer (2023) stellen dat er sprake is van maatschappelijk onbehagen bij negatieve affecten ten aanzien van een 'entiteit' genaamd 'de samenleving' (p. 44). Met 'affecten' wordt bedoeld: een emotioneel geladen waardeoordeel dat goed of slecht kan zijn (p. 45). Maatschappelijk onbehagen wordt dus gedefinieerd door de auteurs als een negatieve attitude ten aanzien van de samenleving (p. 42). De auteurs stellen de leefwereld van het individu centraal en hanteren een psychologische invalshoek.

Ten slotte stellen beide publicaties dat maatschappelijk onbehagen een nuttig signaal kan zijn dat bepaalde kwesties meer aandacht verdienen, maar stellen zij ook dat maatschappelijk onbehagen negatieve gevolgen kan hebben voor de samenleving wanneer mensen met te veel onbehagen zich terugtrekken uit de maatschappij. Zo stellen Geurkink en Miltenburg (2023) dat: "De opvatting dat de politiek niet betrouwbaar, niet verantwoordelijk en niet voorspelbaar is, kan leiden tot onzekerheid over de toekomst. Ook kan het bijdragen aan ervaren kwetsbaarheid, omdat de politiek niet de oplossingen kan aandragen die nodig zijn" (p. 41). Ook 'afhaken' zouden we kunnen zien als een gevolg van onbehagen jegens de politiek. De Voogd en Cuperus (2021) beschrijven en definiëren politiek-maatschappelijk als 'afhaken' aan de hand van stemgedrag: niet-stemmen of stemmen op een protestpartij. Twee kwalitatieve onderzoeken richten zich tevens op politiek onbehagen. Ten eerste bleek uit het kwalitatieve onderzoek van Noordzij et al. (2020) naar politiek wantrouwen onder lager opgeleiden in Nederland dat 'common people' zich inferieur en miskend voelen door politici. Ten tweede bleek uit het onderzoek van Kemmers (2022) naar wat de auteur zelf noemt 'politiek onbehagen' dat afkeren jegens de politiek van niet-stemmers en PVV-stemmers gepaard ging met sterke politieke interesse: "the social process of becoming politically discontented involves a gradual shift in an individual's conceptions of politics" (p.66).

In het volgende stuk worden verschillende elementen van onbehagen apart van elkaar geanalyseerd. Drie verschillende benaderingen komen aan bod, namelijk politieke, sociaaleconomische en sociaal-culturele aspecten die onbehagen zouden kunnen verklaren. In lijn met Mills (1959), volgens wie fenomenen in hun sociale en historische context moeten worden onderzocht, zullen de verschillende aspecten waar mogelijk teruggekoppeld worden aan de wetenschappelijke achtergrond zoals beschreven in het theoretisch kader.

4.1 Politiek

In het volgende deel worden de resultaten van de analyse van recente publicaties gepresenteerd en georganiseerd in thema's. Binnen de bespreking vullen theorie en empirisch bewijs elkaar aan. De beschrijvingen van theorieën zijn zowel afkomstig uit de publicaties zelf, als uit de bronnen die door de onderzoeker zijn bestudeerd. Geurkink en Miltenburg (2023) belichten consistent een sociologisch perspectief op eerdergenoemde maatschappelijke ontwikkelingen. Daarentegen bieden De Voogd en Cuperus (2021) inzichten in het afhaken. Het empirisch bewijs van Tiemeijer en Keizer (2023) wordt ingezet voor de inbedding van de resultaten, maar krijgt pas in de sociaal-culturele verklaring zijn volledige relevantie. Dit heeft te maken met het verschil in disciplines.

Maatschappelijke ontwikkelingen

De eerste verandering: 'het verlies aan politieke macht', formuleert Steenvoorden (2016) als: "de afnemende invloed van de nationale politiek, ons instrument tot verbetering" (Steenvoorden, 2016, p. 247). Deze maatschappelijke verandering was oorspronkelijk deel van de operationalisatie van Geurkink en Miltenburg (2023), maar bleek uit de analyse niet goed samen te hangen met de andere schalen. Zo stellen ze dat "Een mogelijke verklaring kan zijn dat dit ook een ideologische opvatting is" en "Het kan zijn dat dit item meer vat dan wat het beoogt, namelijk machteloosheid van de overheid om verbeteringen aan te brengen" (p. 30). Volgens Geurkink en Miltenburg (2023) dienen de ontwikkelingen echter geen persoonlijke zorgen te beschrijven, enkel collectieve zorgen. Met betrekking tot de eerste ontwikkeling stelt socioloog Zygmunt Bauman (2007) dat de overheid afnemende mogelijkheden heeft om zaken te veranderen. Geurkink en Miltenburg (2023) stellen: "Daaraan liggen verschillende politieke keuzes ten grondslag, zoals supranationalisatie (EU), privatisering (bv. spoorwegen, energie, post, zorgstelsel) en mondialisering" (p. 22). In de bespreking van economische componenten van onbehagen wordt verder ingegaan op de afnemende invloed van de overheid om zaken te verbeteren.

De tweede verandering, 'Verlies van ideologie', kenmerkten Geurkink en Miltenburg (2023) expliciet als één van de dimensies van onbehagen. Geurkink en Miltenburg (2023) formuleren dat een afname aan traditionele ideologieën het beeld van de politiek en politieke beslissingen heeft veranderd: beslissingen komen eerder als gefragmenteerd en pragmatisch over. Bovendien is met de afname van ideologieën een breed gedeeld perspectief op een betere toekomst verloren gegaan. Wanneer mensen niet het idee hebben dat politieke partijen een langetermijnperspectief bieden, leidt dit volgens Geurkink en Miltenburg (2023) tot

collectieve gevoelens van machteloosheid en onbeheersbaarheid (p. 22). Geurkink en Miltenburg (2023) maken gebruik van het theoretisch kader van Bauman om bovenstaande ontwikkelingen te onderbouwen. Bauman (2007) beschrijft dat de afname in invloed van traditionele ideologieën er ten eerste toe heeft geleid dat burgers zich niet vanzelfsprekend meer kunnen identificeren met politieke leiders, waardoor hun representatie onder druk komt te staan. De Voogd en Cuperus (2021) specificeren verder hoe het gebrek aan representatie van bepaalde groepen burgers, op basis van hun woonplek en opleidingsniveau, een versterkende invloed heeft op de mate van politiek onbehagen.

Afstand tot Den Haag

Ten eerste stellen De Voogd en Cuperus (2021) gebieden buiten de Randstad centraal. Ten eerste omdat deze gebieden volgens De Voogd en Cuperus (2021) slachtoffer zijn van ontwikkelingen waarop burgers geen grip hebben, zoals globalisering, maar die wel negatieve gevolgen kunnen hebben. De hoge concentraties van ‘afgehaaktheid’ verklaren de De Voogd en Cuperus (2021):

Populisme wordt dan gedefinieerd als opstand tegen de reële of vermeende ontwrichting door de globalisering: economische ontwrichting, sociale ontwrichting, culturele ontwrichting. Angst voor statusverlies in een wereld in flux, met toegenomen onzekerheid op zowel economisch als cultureel vlak: het hoeven niet per se elkaar uitsluitende factoren te zijn. (De Voogd en Cuperus, 2021, p. 98)

Verder wordt het onbehagen volgens de auteurs versterkt door ‘het feit’ dat achterstanden vaak vanuit een stedelijk-etnische bril worden bekeken. “De kansrijke, hoogopgeleide, progressieve autochtone Randstedeling is vaak het referentie punt in vergelijkingen tussen ‘witte mensen’ en ‘mensen van kleur’. De perifere achterstanden staan daarbij minder scherp op het netvlies van wetenschap, media en beleidsmakers” (p. 86).

Echter concludeerden Geurkink en Miltenburg (2023) het volgende: “We vinden geen bewijs voor het idee dat het verdwijnen van lokale voorzieningen, werkloosheidscijfers en demografische krimp leidt tot meer maatschappelijk onbehagen” (p.63). De auteurs vinden wel een andere verklaring voor het hogere niveau van onbehagen in gebieden buiten de Randstad. Volgens Geurkink en Miltenburg (2023) hangt het relatief hoge niveau van maatschappelijk onbehagen in semi-urbane en rurale gebieden buiten de Randstad sterk samen met “de perceptie dat de landelijke politiek niet voldoende oog heeft voor de regio. Dat plaatsgebonden ressentiment is een belangrijk component van maatschappelijk onbehagen

buiten de Randstad, met name onder inwoners de minder stedelijke gemeenten” (p. 63).

Ervaren responsiviteit gaat over de opvatting dat politieke actoren te weinig doen voor en te weinig geven om burgers (p. 40) en blijkt een belangrijke rol te spelen in het verklaren van onbehagen.

Culturele afstand

Ten tweede wijzen De Voogd en Cuperus (2021) op de ondervertegenwoordiging van lager opgeleiden burgers. Het opleidingsniveau bleek uit de andere publicaties inderdaad samen te hangen met meer onbehagen en onzekerheid (Geurkink & Miltenburg, 2023; Tiemeijer & Keizer, 2023). Volgens De Voogd en Cuperus (2021) verklaart de ondervertegenwoordiging van lager opgeleiden in de politiek het verband tussen opleidingsniveau en onbehagen, omdat lager opgeleiden in de politiek ondervertegenwoordigd zijn.

70% van de kiezers is laag of middelbaar opgeleid (tot HBO), terwijl slechts 7% van de Tweede Kamerleden laag of middelbaar opgeleid is. Ook bij gemeenten zien we dat raadsleden en wethouders voor meer dan driekwart uit hogeropgeleiden zijn gerekruteerd. Deze afwezigheid van lager en middelbaar opgeleiden in het openbaar bestuur maakt hen tot ‘tweederangsburgers’. (De Voogd en Cuperus, 2021, p. 97)

De Voogd en Cuperus (2021) stellen dat de ondervertegenwoordiging van lager opgeleiden in de politiek daarnaast gevoelens van ongelijkheid en machteloosheid bij lager opgeleiden vergroot (p. 90). Gevoelens van ongelijkheid onder lager opgeleide burgers jegens de politiek wordt bevestigd in het kwalitatieve onderzoek van Noordzij et al. (2020). Uit de interviews van Noordzij et al. (2020) bleek dat de respondenten zich bovendien miskend of inferieur voelen ten opzichte van politici, omdat zij het gevoel hebben dat politici zich superieur wanen en neerkijken op ‘gewone’ mensen. Dit ervaren de respondenten op basis van de beoordeling van de levensstijl, uiterlijk en manieren van spreken van politici. De resultaten hebben bovendien belangrijke implicaties voor de manier waarop mensen met meer onbehagen hun invloed op de politiek ervaren:

The belief that politicians look down on those “below” them has important implications for understanding how our interviewees conceive their influence in the political domain. That is, the perceived superiority signaling detailed above gives rise to feelings of misrecognition in the political domain. Many of our interviewees believed that politicians consider people like them to be incompetent and, so, do not take their views seriously. (Noordzij et al., 2020, p. 575)

Daarnaast gaven de respondenten van Noordzij et al. (2020) aan minder afstand te voelen tot populistische politici:

Our interviewees often gave notice of perceiving least cultural distance to—both leftist and rightist—populist politicians, especially because they are perceived as speaking in a direct and straightforward manner, and as less distant to the life-worlds of the “common” people. (Noordzij et al., 2020, p. 576).

Dit resultaat biedt een ander perspectief op de eerdergenoemde verklaring van Elchardus en Spruyt (2014) volgens wie populisme op basis van de ideologie aantrekkelijk wordt voor burgers met onbehagen. De mate waarmee burgers zich kunnen identificeren blijkt tevens mee te kunnen spelen. Op basis van de interviews stellen Noordzij et al. (2020) dat de hoge mate van onbehagen over de politiek kan dus deels verklaard worden op basis van een ervaren culturele afstand.

Tussenconclusie

Uit bovenstaande blijkt dat onbehagen en de manifestatie ervan in de vorm van ‘afhaken’ deels kunnen worden begrepen doordat burgers met meer onbehagen ervaren dat politieke bestuurders geen oog voor hen hebben. Deze persoonlijke zorgen vertalen Geurkink en Miltenburg (2023) in een publieke kwestie in het volgende advies:

Veel politieke beslissingen hebben directe invloed op het persoonlijke leven van burgers. Wanneer beleidsplannen regelmatig veranderen zonder afweging in samenhang met andere domeinen en zonder duidelijke visie, kan dit leiden tot het gevoel van onbetrouwbaarheid. Het is uiteindelijk cruciaal dat er sprake is van een betrouwbare en betrokken overheid, zowel in de besluitvorming als in sociale voorzieningen en regelingen. (p. 16)

Het gebrek aan ervaren responsiviteit vanuit de politiek kan worden toegelicht aan de hand van Gamsons (1968) concept van politieke ontevredenheid. Wat betreft de hogere mate van ervaren onbehagen onder lager opgeleiden zouden we kunnen plaatsen in veranderingen in sociale normen en waarden (Merton, 1938). De politieke vertegenwoordiging van hoger opgeleiden in de politiek geeft een norm aan, waarin lager opgeleiden zich niet kunnen vinden. Hierin vinden we dus een overlap tussen de verschillende verklaringen. In het verklaren van politieke aspecten van onbehagen blijkt de ontevredenheid over responsiviteit overeen te komen met zowel de politieke als de sociaal culturele wetenschappelijke

achtergrond van onbehagen en lijkt dat in de huidige tijd waarin lager opgeleiden meer onbehagen ervaren (Geurkink & Miltenburg, 2023) het onbehagen kan worden vergroot door een ervaren culturele afstand en ondervertegenwoordiging van lager opgeleiden.

4.2 Sociaaleconomische

Merton (1938) beschrijft het belang van een evenwichtige balans tussen de aspiraties van burgers en de middelen die zij tot hun beschikking hebben voor het voorkomen van anomie. In de beschrijving van een maatschappelijke ontwikkeling en volgend advies van Geurkink en Miltenburg (2023) herkennen we elementen van deze theorie. Ten eerste beschrijven Geurkink en Miltenburg (2023) een maatschappelijke ontwikkeling die betrekking heeft op sociaaleconomische zekerheid. De auteurs verwijzen in hun onderbouwing van deze ontwikkeling opnieuw naar Bauman (2007). Volgens Bauman (2007) is de sociaaleconomische kwetsbaarheid sinds de jaren 80 en 90 toegenomen. Volgens Bauman (2007) is sindsdien de toegang tot sociale voorzieningen afgenomen en is de druk op ‘de individualisering van risico’s toegenomen: burgers dienen steeds meer zelf verantwoordelijkheid te nemen in de voorziening van hun bestaanszekerheid. Geurkink en Miltenburg (2023) beschrijven de dimensie van toenemende sociaaleconomische kwetsbaarheid als: “Het gaat hier niet om zorgen over persoonlijke kwetsbaarheid, maar om de zorg dat sociale voorzieningen steeds minder toegankelijk zijn voor mensen die dat nodig hebben” (p. 23). De gevolgen van deze ontwikkeling worden door zowel De Voogd en Cuperus (2021) als Geurkink en Miltenburg (2023) geïllustreerd.

Toenemende onzekerheid

Uit het onderzoek van Geurkink en Miltenburg (2023) blijkt ten eerste dat middeninkomens meer maatschappelijk onbehagen ervaren dan degene met de laagste inkomens (p. 48). De auteurs verklaren: “De middenklasse heeft de verzorgingsstaat namelijk nodig om haar positie in de maatschappij te behouden” (p.58), maar de garantie van sociale zekerheid wordt steeds minder geboden. “Daardoor ervaart de middeninkomensgroep mogelijk een toenemende instabiliteit van de positie” (p. 58). De Voogd en Cuperus (2021) stuiten ten tweede op dezelfde suggestie waar middelbaar opgeleiden meer overlap hebben met de laagopgeleiden dan met de hoogopgeleiden, wat volgens de auteurs op aanvullend onbehagen in het midden leidt (p. 94). Volgens De Voogd en Cuperus (2021):

Deze trends zijn lastig cartografisch in beeld te brengen. Als er geen zichtbare daling in inkomen is, maar de omstandigheden om dat inkomen te verwerven wel veranderen

en zwaarder worden, dan is dat een achteruitgang die niet gemakkelijk in een inkomensstatistiek en in een kaart daarvan valt te vangen. (De Voogd en Cuperus, 2021, p. 94)

De Voogd en Cuperus (2021) concluderen: “Men zou kunnen zeggen: niet alleen de industriële basis verdween uit sommige regio’s, maar ook de basis van de verzorgingsstaat” (p. 94). In relatie tot de wetenschappelijke achtergrond van onbehagen, vinden we een terugkoppeling met Merton’s (1938) theorie van anomie. In Merton's verklaring voor het ontstaan van onbehagen speelt onzekerheid over de beschikking van middelen om cultureel bepaalde doelen te behalen een belangrijke rol. Merton stelt dat anomie kan ontstaan wanneer individuen zich geconfronteerd zien met onvervulde verwachtingen als gevolg van belemmeringen in de samenleving. Toenemende onzekerheid vanwege ingeperkte toegang tot sociale voorzieningen kan worden gezien als een illustratie daarvan. Geurkink en Miltenburg (2023) lijken de bovenstaande resultaten te vertalen in een advies dat luidt:

Voor groepen met een lagere maatschappelijke positie is zelf investeren in deze hulpbronnen ingewikkeld door het tekort aan veel van deze hulpbronnen. De verantwoordelijkheid voor het versterken van hulpbronnen volledig bij burgers zelf leggen, is dus geen oplossing. (...) Kansrijker is een prominentere rol van de overheid, waarbij tekorten in hulpbronnen op basis van de levensloop en behoeften worden aangevuld. Zo zou bij mensen zonder betaald werk die bijna pensioengerechtigd zijn, een streng activerend arbeidsmarktbeleid vervangen kunnen worden door ondersteuning bij het vinden van een andere dagbesteding waar ze voldoening en erkenning uit kunnen halen. (Geurkink en Miltenburg, 2023, p.13)

Daarnaast blijkt uit het onderzoek van Geurkink en Miltenburg (2023) en Tiemeijer en Keizer (2023) dat in de huidige samenleving niet alleen economische hulpbronnen, maar ook niet-economische hulpbronnen zoals een sterk sociaal netwerk verschillen in onbehagen verklaren, waarover later in dit onderzoek nog wordt uitgeweid.

4.3 Sociaal-cultureel

Binnen de wetenschappelijke achtergrond van onbehagen over veranderingen in sociale normen en waarden benadrukken zowel Merton (1938) als Durkheim (1951) het belang van gedeelde normen en waarden. Een verlies ervan wordt door Geurkink en Miltenburg (2023) als een maatschappelijke ontwikkeling gekenmerkt. In de voorgaande beschrijvingen waren al elementen te herkennen van normen en waarden welke gebruikt worden in het verklaren van

onbehagen, zoals de norm van een hoog opleidingsniveau en de veranderende normen en waarden tussen burgers en overheid, zoals de individualisering van risico's. Uit onderstaande beschrijving blijkt opnieuw de verwevenheid tussen de verschillende ontwikkelingen, hedendaags onbehagen en de relevantie van de theorieën genoemd in het theoretisch kader. Theorie en empirie vullen elkaar op dit vlak aan.

Verlies van gemeenschapszin

Geurkink en Miltenburg (2023) beschrijven het volgende over een collectief ervaren afname aan verlies van gemeenschapszin:

Voor het verlies van gemeenschapszin gaat het vooral om de ervaren afname van solidariteit en gedeelde normen en waarden. Het is een ontwikkeling die mensen waarnemen in de samenleving en waar volgens hen geen grip op te krijgen is. (Geurkink & Miltenburg, 2023, p. 22).

Geurkink en Miltenburg (2023) voorzien de ontwikkeling verder niet van theorie, maar op basis van de empirische resultaten. Met gebruik van de wetenschappelijk achtergrond, kunnen we wel de relevantie van deze ontwikkeling voor het verminderen van onbehagen herkennen. Uit het onderzoek van De Voogd en Cuperus (2021) blijkt allereerst het belang van Putnam (2000). Geheel in lijn met de theorie van Putnam (2000) volgens wie gemeenschapszin essentieel is voor een goed functionerende samenleving en hoge politieke betrokkenheid, blijkt uit het onderzoek van De Voogd en Cuperus (2021) het volgende:

Steden, regio's of wijken met meer sociale samenhang, met meer onderling vertrouwen, lijken weerbaarder te zijn te midden van de maatschappelijk turbulenties dan steden, regio's en wijken met meer anomie. (De Voogd en Cuperus, 2021, p. 100).

In de resultaten van de interviews wordt meer aandacht besteed aan het belang van vertrouwen. In aankomend stuk wordt gewisseld van een sociologisch perspectief naar een psychologisch perspectief. De voorafgaande stukken analyseerden het ontstaan van onbehagen vanuit een sociologisch perspectief. In de laatste verklaring wordt gebruik gemaakt van het psychologisch perspectief van Tiemeijer en Keizer (2023) en staat de inzet voor de gemeenschap en de ervaring van onzekerheid centraal. Nogmaals ter benadrukking: de mate van sociale steun bleek een belangrijk onderdeel van onzekerheid (Tiemeijer & Keizer, 2023).

Gevoelens van controle

Volgens Tiemeijer en Keizer (2023) kan het onbehagen over de samenleving als geheel deels worden verklaard uit een gebrek aan controle dat mensen ervaren in hun eigen leven (p. 5). Volgens de auteurs ligt in de concepten ‘onzekerheid’ en ‘maatschappelijk onbehagen’ het concept ‘gevoel van controle’ al besloten. Hoewel het te ver gaat om onzekerheid en gebrek aan controle gelijk te stellen, zijn ze volgens Tiemeijer en Keizer (2023) wel twee zijden van dezelfde medaille (p. 71).

De onzekerheidskant van die medaille vestigt de aandacht op de mogelijke effecten van de omgeving op het individu (omgeving > individu), terwijl de controlekant van de medaille de aandacht vestigt op de mogelijkheden van het individu om die omgeving te beïnvloeden (individu > omgeving). (Tiemeijer en Keizer, p. 101)

Eén kant van de medaille gaat dus over hoe de buitenwereld invloed heeft op het individu, en de andere kant gaat over hoe het individu invloed kan hebben op de buitenwereld. Tiemeijer en Keizer (2023) stellen ten eerste dat een gevoel van controle een van de meest fundamentele behoeften is van de mens, “in kracht en betekenis welhaast vergelijkbaar met de behoefte aan sociale verbondenheid” (p. 62). Volgens de auteurs bestaat er niet zoiets als een te veel aan controle. “Het gevoel van controle is een voorspeller van zo’n beetje alles dat goed en wenselijk is in het leven, en een gebrek aan gevoel van controle van alles dat je niet wilt” (p. 64). Hierin vinden we een eerste onderbouwing vanuit de wetenschappelijke achtergrond. Deze opvatting is in lijn met de theorie van Merton (1938) die zou stellen dat het gevoel van controle over de middelen en mogelijkheden om doelen te bereiken essentieel is om onbehagen te voorkomen. De tweede argumentatie sluit tevens aan bij de wetenschappelijke achtergrond. Volgens Tiemeijer en Keizer (2023) geldt ook voor de samenleving: hoe meer controle burgers hebben, hoe beter.

Hoe meer burgers de mogelijkheden (menen te) hebben om hun doelen te verwezenlijken, hoe eerder zij waarschijnlijk ook in actie zullen komen om, al dan niet samen met gelijkgestemden, hun belangen te behartigen. Dat leidt tot een bloeiende *civil society* en politiek. (Tiemeijer & Keizer, 2023, p. 64)

Dit citaat sluit tevens aan bij Gamson's (1968) ideeën over politieke mobilisatie en de rol van sociale netwerken. Gamson benadrukt dat wanneer burgers het gevoel hebben dat ze de mogelijkheid hebben om hun doelen te bereiken en invloed uit te oefenen, ze eerder geneigd

zijn om deel te nemen aan politieke acties en zich samen met anderen in te zetten voor hun belangen.

Bovenstaande resultaten geven blijk van een overlap tussen de verschillende componenten van onbehagen die het ontstaan van onbehagen deels kunnen verklaren. In het volgende hoofdstuk bieden de experts hun perspectief op het belang van verbondenheid en vertrouwen.

5. Resultaten

In dit hoofdstuk staan de resultaten van de expertinterviews weergegeven. De resultaten belichten verschillende thema's die uit de gesprekken naar voren zijn gekomen. Eerst worden de resultaten per thema en respondent besproken om deze in de discussie terug te koppelen aan de wetenschappelijke achtergrond en de recente publicaties. Er is met deze experts tijdens het stageonderzoek gesproken over de rol van de leefomgeving en de mogelijke invloedruimte van lokale politiek en overheid om afhaken te verminderen. De antwoorden van de experts zijn onderverdeeld in dezelfde drie categorieën als het vorige hoofdstuk, met als doel de oplossingen in het discussiehoofdstuk terug te koppelen aan de literatuur en te vergelijken.

5.1 Uiteenzetting en definitie van onbehagen.

Het hoofdstuk start met een samenvatting van de verschillende verklaring beschreven door respondent 3 vat de verschillende verklaringen die alle respondenten gaven over landelijk afhaken samen. Daarna richten we ons op de expertise van de respondenten: de invloed van de leefomgeving.

5.1.1 Politieke benadering

Gevraagd naar de kern van afhaken beschrijft respondent 3 verschillende oorzaken. Daarnaast stelt respondent 3 een onderscheid tussen landelijke politieke betrokkenheid en lokale politieke betrokkenheid voor:

Maar waarom zijn mensen dan afgehaakt? Hebben ze dan het gevoel: 1) dat ze niet gezien en gehoord worden? Of hebben ze het gevoel, het 2) tweede van. Ja, dat is gewoon niet mijn agenda: ze houden zich met de landelijke politiek of in de provinciale politiek bezig met zaken die mij niet raken. Hé, Hebben ze het gevoel van, ja, ik word niet gehoord en gezien. Ik heb ook. Ik heb ook het gevoel van elk contact kwijt te zijn geraakt. Dus is het niet hun agenda? Is het gevoel niet gezien te worden? Het succes van die BBB-partij, dat het ook zit in een soort symbolische lading, ja. Dus het is gewoon ook niet mijn stijl. Het is niet mijn taal, dus er staan marsmannetjes te lullen in mantelpakken of in nette pakken. Dus ik herken me ook totaal niet in die mensen. Ik herken ze niet in een taal. Ik ken ze niet in hun gedrag. Ik herken ze, ja, dus zit het ook in een soort symbolische lading, ja.

Ja, en Rosanne, volgens mij ook belangrijk van geldt dat nou zowel voor de gemeente als voor het rijk? Ja, dus zou kunnen zijn dat ze zeggen, nou ja. Ik heb toch het gevoel dat mijn gemeente dichterbij me staat en daar heb ik dat gevoel in veel mindere mate.

Maar ten opzichte van het rijk voel ik echt een grote afstand. Dus dat afgehaakt zijn geldt dan minder voor de lokale politiek dan voor de landelijke politiek.

De experts richten zich verder op verklaringen voor het ontstaan van afhaken door de leefomgeving. Volgens respondent 2 is de invloed die de gemeente kan uitoefenen om de tevredenheid te verbeteren afhankelijk van het gevoel van onbehagen dat eronder zit:

En zijn mensen ontevreden omdat de winkels uit het dorp zijn verdwenen. Of zitten er, is er ook sprake van een breder ongenoegen doordat de samenleving is veranderd. Hè, niet meer zo is zoals vroeger door globaliserende ontwikkelingen. Of hoe hang dat met elkaar samen? Dat geeft natuurlijk een heel groot deel antwoord op de vraag van kun je er ook iets aan doen lokaal bijvoorbeeld he? Want als het echt gaat om globale ontwikkelingen, waardoor ja de hele gemeenschap en de stad en het dorp is veranderd, ja dat is natuurlijk ingewikkeld voor een burgemeester of wethouder.

Respondent 1 beschrijft diens opvatting over afhaken en suggereert een antwoord op het ontstaan ervan:

Ja, afhaken raakt natuurlijk gezag, tenminste dat is mijn opvatting. Het gevoel hebben onvoldoende inspraak en zeggenschap te hebben inzake, die nou ja, lokale aangelegenheden. Hoe kunnen we vooral zorgen dat stemmen die weinig gehoord worden meer ruimte krijgen voor invloed in gemeentelijk beleid en besluitvorming?

Respondent 1 illustreert zijn punt en geeft aan dat deze ervaring invloed kan hebben op het vertrouwen dat burgers in de lokale en landelijke overheid:

Er zijn enkele grote vraagstukken waar mensen sterk bij betrokken zijn, terwijl ze het gevoel hebben dat ze er weinig over te zeggen hebben. Dit heeft impact op hun leven, wordt gedacht. Als we bijvoorbeeld kijken naar de komst van asielzoekers, dan heeft dat lokaal een grote impact, en waar mensen soms het idee dat ze er weinig invloed op hebben. Dit heeft op zijn beurt effect op het vertrouwen in zowel de lokale als landelijke overheid.

Volgens respondent 1 is wat er gebeurt in de leefomgeving van burgers het belangrijkste. De respondent geeft een voorbeeld van hoe de vertrouwensrelatie tussen burger en overheid verstoord kan raken:

Overigens, denk ik vooral dat niet alles op landelijk niveau moet worden geregeld. Waar je woont en wat er speelt, dat is het belangrijkste. Neem bijvoorbeeld Groningen, dat is natuurlijk weer heel anders dan de toeslagenaffaire. Iemand die in een willekeurige wijk woont waar lokaal iets speelt, ervaart natuurlijk ook grote vraagstukken waar veel gevoelens bij komen kijken en waarvan ze het gevoel hebben er weinig invloed op te hebben. Dit heeft weer invloed op het vertrouwen in zowel de lokale als de landelijke overheid.

Kan je een voorbeeld geven van gepercipieerde invloed?

Een levend voorbeeld is de casus die we hebben beschreven: wat er in Tubbergen is gebeurd rondom dat asielzoekershotel dat door het COA was opgekocht om daar 300 asielzoekers te huisvesten. En nou ja, waarvan aan het licht is gekomen dat de gemeente beweerde overvallen te zijn door het besluit van de rijksoverheid, terwijl ze al lang zelf met het COA in overleg waren over de overeenkomst voor die asielzoekers. Deze casus illustreert schijnbare inspraak, waar de gemeente naar haar inwoners lijkt te staan, maar tegelijkertijd gewoon zelf op een ander bord aan het schaken is, wat onrust veroorzaakt. Ja, dat helpt niet in wat wij dan de betrouwbare overheid noemen.

Onderstaand citaat van respondent 4 biedt inzicht in een verklaring voor gebieden waar veel mensen zijn afgehaakt en op welke manier dit de relatie van burgers onderling beïnvloedt:

Het is nu een beetje lastig dat het elke keer dezelfde zijn, zoals bijvoorbeeld met het klimaat. Het probleem is dat het vaak bij dezelfde groepen terechtkomt. Groepen waarvan het inkomen daalt, sociale zekerheid afneemt, asielzoekerscentra die in de buurt komen, windmolens worden geplaatst. Het stapelt te veel op. Altijd dezelfde groepen die regeren en anderen niet. Dat knaagt. Bijvoorbeeld in Nijmegen wilden ze brommers en scooters afschaffen. Die zijn natuurlijk hartstikke smerig. Daar ben ik het helemaal mee eens. Maar ik zie dan de stemmen uit de buitenwijken, waar de praktisch opgeleiden wonen. Dat is ook waar de scooters zijn. Die plekken zijn afgelegen, geen OV voor hen. Dan komt de reactie: 'Oh komen ze weer hoor, de groene elite uit de stad, echt waar?' Dan gaat de vitaliteit eruit. Het is nooit andersom, waarbij de andere kant de privileges wegneemt, bijvoorbeeld het wereldwijd vliegen. Dat wordt beter beschermd.

Respondent 4 geeft een voorbeeld van groepen burgers die zich wel kunnen vertegenwoordigen en welke niet:

Bij de boeren leeft dat nu ook wel: 'Wij moeten het, maar Schiphol niet.' Dus ja, Schiphol ook aanpakken, uiteindelijk ook de boeren, maar in ieder geval dat soort onrechtvaardigheden. Ja, daar geef ik ze vaak wel een beetje gelijk in en daar mist iets aan vitaliteit. Aan de andere kant, de boeren horen bij de gevestigde orde. Ze worden er nu een beetje uitgezet. Daarom zijn ze boos, maar ze zijn wel in staat zich te organiseren, terwijl andere groepen dat überhaupt niet kunnen. Chronisch zieken, armen, enzovoort. Dat maakt het soms moeilijk. Ja, wie boos is, is soms nog niet helemaal representatief.

Respondent 4 stelt dat uiteenlopende kwesties van ontevredenheid neerkomen op hetzelfde probleem:

Mijn punt is dat het vaak een gevoel van onrechtvaardigheid is. Het komt allemaal in onze buurt, maar niet in die van de bovenlaag. Dus hier kun je zeggen dat je beter moet luisteren naar boze burgers, óf soms juist die goed georganiseerde gevestigde burgers wat minder invloed moet geven. Dat kan leiden tot een rechtvaardiger gevoel. Natuurlijk, als je iedereen die boos is hun zin geeft, kom je nergens. Dus dat is ook de afweging. Met aan de ene kant een witte onderlaag die zich weggeschreven voelt, en aan de andere kant mensen van kleur die zich benadeeld voelen en die zich niet echt serieus genomen voelen. Soms worden ze tegen elkaar uitgespeeld, maar volgens mij hebben ze allebei ongeveer hetzelfde probleem: ze worden allebei niet gerepresenteerd.

De respondenten beschrijven verschillende componenten die tot afhaken zouden kunnen leiden. Op landelijk niveau stellen de respondenten een gebrek aan representatie en vertegenwoordiging centraal. Op lokaal niveau herkent respondent 1 een gebrek aan ervaren zeggenschap op beslissingen die aan de leefomgeving van de burger raken. Respondent 4 herkent deze kwestie en beschrijft hiernaast dat burgers het gevoel krijgen niet rechtvaardig te worden behandeld wanneer dezelfde groep burgers telkens het onderspit delft wat betreft de gevolgen van genomen maatregelen. Het probleem zit volgens de respondent 4 in de ondervertegenwoordiging.

5.1.2 Sociaal-culturele benadering

Om te begrijpen welke uitspraken onderzoekers doen op basis van kwantitatieve gegevens, staat in onderstaande quote het antwoord van respondent 4 beschreven op de vraag naar de betekenis van sociale samenhang en hoe onderzoekers deze benaderen:

Ja, ik denk dat participatie belangrijk is. Ik vind toch wel die kaart met vrijwilligerswerk altijd heel belangrijk. Het is natuurlijk wel zo dat je het altijd moet doen met kleine stukjes informatie, hè? Want soms wijst het ook op iets anders van heeft men een traditionele rolverdeling waardoor de vrouwen altijd tijd heeft voor vrijwilligerswerk, maar is het een kwestie van tijd voor dat verdwijnt of zijn ze er eigenlijk hartstikke ongelukkig mee en doen ze het maar uit nood ofzo. Is dat anders dan wanneer het heel intrinsiek gemotiveerd is? Daar kunnen altijd mitsen en maren achter zitten, maar je ziet wel heel veel van die dingen overlappen en daardoor kun je wel zien van oh, ja, hier zit wel echt veel samenhang.

Respondent 4 expliciteert de betekenis van sociale samenhang:

Het is meer participatie dan netwerken denk ik want, mensen kunnen zich ook heel erg afsluiten tot alleen familie. Dat zie ik niet helemaal als sociale samenhang vanuit de samenlevingsvisie. Zeg maar, dat kunnen ook maffiaclans zijn die elkaar allemaal naar het leven staan. Dat zie ik niet als een gebied met veel samenhang. Soms heb je dat een beetje op buurtniveau. Die vind ik ook lastig. Dat je je hebt van die dorpen die onderling wel heel erg samenhang hebben, maar niemand van buiten mogen. Die worden weggepest, politie wordt ook het dorp uitgejaagd als er wat is. Dat lossen ze zelf op. Ja, noem je dat ook sociale samenhang?

Dat kan soms sommige punten kunnen elkaar bijten, want die ja, dat zijn vaak gebieden met weinig vertrouwen, bijvoorbeeld in de overheid, dus organiseren ze het zelf. Alleen, dat biedt dan wel weer een vorm van vertrouwen. Dat vind ik dus lastige punten. Die komen vaak op de kaart, ook niet heel erg als samenhang naar boven, omdat dat niet meetbaar is. Zeg maar al dat soort vage informele netwerken bijvoorbeeld elkaar in het weekend helpen met illegale bouwmaterialen. Ja, dat verschijnt niet in een CBS-monitor vrijwilligerswerk terwijl bij de bibliotheek, werken en geregistreerd zijn als vrijwilliger in een dorpje in Twente wel. Dus daarom ja, zijn die kaarten altijd benaderingen en is het altijd een grijs gebied van Wat hoort erbij, maar in ieder geval dat geregistreerde vrijwilligerswerk is, denk ik een hele belangrijke van, oh ja, dit zijn gebieden die sociaal sterk zijn, ook iets

geïstitutionaliseerde, sociaal sterk, ook in relatie tot vertrouwen tot instituties, want anders vertrouwt je ook de bibliotheek niet, even plat gezegd.

Volgens de respondent is het element van vertrouwen van belang:

Dus waar zegt het iets over?

Vertrouwen is belangrijk, want anders ga je ook niet organiseren. Of, dan blijf je alleen in die familie of in die clans, maar niet, ja, en ik zie het ook in de hele subtiele dingen als van hoe zijn tuinen onderhouden. Hoe is de publieke ruimte onderhouden, waar hebben mensen rolluiken of hebben ze de gordijnen open of dicht, allemaal dat soort kleine subtiele dingen die verschillen per gebied.

In het antwoord op de volgende vraag brengt respondent 4 de betekenis van historische achtergrond van gebieden in verband met het vertrouwen in de overheid:

En die geven blijken van?

Ja, de vraag is, welke kant werkt het erop? Maar het valt mij wel op van de gebieden met lagere vrijwilligerswerk hebben meer rolluiken dan de gebieden met hoge aandelen, bijvoorbeeld. En deels kan dat zijn omdat ze ook onveiliger zijn, maar ik heb het idee dat verschil in rolluiken groter dan dat is. Het is ook een bepaald sentiment, want anders zou Rotterdam helemaal volhangen met rolluiken en dat is niet zo. Het is meer iets van het Zuiden.

Ja, wat voor sentiment, hoe zou je het sentiment beschrijven?

Ja, toch iets wantrouwend naar de buitenwereld en naar de overheid iets meer willen afsluiten. 'De macht ligt bij grote instituties die je niet moet vertrouwen ofzo'. Ja, dat is wel iets wat honderden jaren deels teruggaat omdat katholieken altijd tweederangsburgers waren, heel lang tot in de negentiende eeuw. En het zuiden zwaardere belastingen kreeg als een soort wingewest, dus daar zit al meer iets van: 'Nou, die instanties die vertrouwen we niet helemaal.'

Wat zou je eigenlijk willen weten?

Ja, ik vind het woord gemoedelijk in ieder geval heel passend, maar ja, hoe meet je dat? In die zin is dat niet zo geschikt als indicator van ja, het is een gevoel wat je bij gebieden hebt. Dit is gemoedelijk en hier niet. Het is gedag zeggen, nou ja, ik heb nooit een kaart gezien waarop getekend is waar zegt men wel of niet gedag. Dat is

meer, ja, daarmee is simpelweg de vraag; wordt hier gedag gezegd? Ja, daar zit wel geografie in. Er zijn wel van die dorpen van ja dat doen we hier niet en ergens ook wel.

Ja, het vertrouwen in die samenwerking dat is echt iets, want ik krijg natuurlijk vaak als tegenbeeld als ik dat verhaal van Nederland schets van; 'Ja, maar in Het Zuiden zijn er toch ook allemaal netwerken en carnaval.' En ja, dat wordt soms een beetje geïdealiseerd qua sociale samenhang, maar mijns inziens is die er vrij zwak. Omdat het niet zo geïnstitutionaliseerd is of zo veel wantrouwen bevat.

5.1.3 Sociaaleconomische benadering

Respondent 2 beschrijft een verandering in zekerheid:

Je kunt heel boos zijn over het postkantoor dat verdwijnt. Dat is een concrete case, maar welke emoties zitten daar onder? Dat je dit ziet van wat al heel lang aan de gang is, hè? Het verdwijnen van alles? Eigenlijk in je omgeving? En ook de zekerheid, hè, van je eigen bestaan daarbij.

Aan de veranderingen in de omgeving en de zekerheid van het bestaan voegt respondent 4 een voorbeeld toe:

Ja, ik zie de hele tijd mensen van het CBS ook. Ja, er is helemaal niet zoveel armoede en niet zoveel ongelijkheid. Kijk maar, vergeleken met 20 jaar geleden is het gewoon nog hetzelfde. Ja, dan heb je helemaal niet doorgehad, als jij toen ziek was, je eerst een uitkering kreeg en toen soms geen uitkering meer of een uitkering waarin je voortdurend wordt opgejaagd. Dat is netto hetzelfde bedrag, maar een totaal ander, totaal overspannen gestrest leven. Daar zit een enorme achteruitgang in. De Rabobank heeft daar ook een grafiek over waaruit blijkt dat mensen te afhankelijk zijn van de toeslagen etc. Dat is te onzeker. Men vertrouwt niet meer dat je daar je leven op kan inrichten, want de overheid kan het zo weer afschaffen. Mensen weten niet waar ze zich op moeten richten omdat het zo onzeker voelt. Mensen ervaren regelingen met de overheid als te bedreigend en je hebt er geen grip op. Dat maakt ook dat mensen wegglippen.

Dus grip is van belang?

Ja, dat grip hebben is dus in ieder geval belangrijk, ook op persoonlijk niveau. Dat gaat afgaand op afgehaakt, volgens mij, ook veel over. Heb je het idee dat je grip hebt over welke kant het opgaat, en dat heel veel mensen niet hebben.

Uit de beschrijving van respondent 1 blijkt dat ‘afhaken’ niet altijd een vrijwillige keuze betreft. Daarnaast suggereert de respondent een implicatie van sociaaleconomische onzekerheid voor de capaciteit van het individu om zich in te zetten voor de gemeenschap:

Afhaken zou je, zo ben ik ernaar gaan kijken, kunnen bekijken op individueel niveau, dus; ‘ik ga niet meer stemmen.’ Ik doe mijn burgerplicht niet meer, maar het kan ook zover gaan dat je dus ook geen betekenisvolle rol meer voor de gemeenschap wil of kan betekenen. Dus ik zet me niet meer in voor het buurtinitiatief, want het heeft toch geen zin, want de overheid kijkt toch niet naar ons om of die maakt het ons alleen maar nog moeilijker. Ik raak met name getriggerd door het verschil in afhaken, op individueel en op gemeenschapsniveau.

5.2 Potentiële manieren waarop onbehagen zou kunnen worden verminderd volgens de experts

Net als in de voorgaande paragrafen zijn de antwoorden van de experts ingedeeld op basis van overeenkomsten in thema’s. Net zoals in het vorige hoofdstuk beschreven staat, blijkt uit de resultaten dat de samenwerking tussen de verschillende componenten tot uiting komt bij de sociaal-culturele benadering. Hier wordt de expertise van de respondenten optimaal benut.

5.2.1 Sociaaleconomisch

Respondent 4

Op sociaaleconomisch vlak stelt respondent 4 dat de waarborging van sociale zekerheid van belang is:

Nadruk op orde brengen in regelgeving en sociale zekerheid is belangrijker dan nieuwe plannen. Dat is waarom Omtzigt populair is. Slecht geregeld zaken moeten eerst gefixt worden voor nieuwe plannen. Gratis of bijvoorbeeld: dat brengt weer gedoe voor mensen tussen wal en schip. Goed bedoeld, maar slecht doordacht. Beleid

moet komen vanuit kwetsbare burgers en hun levenssituatie, niet aannemen dat je het begrijpt. Burgers vallen nu buiten de boot, bijvoorbeeld slechts 30% vraagt de energietoeslag aan. Zo'n maatregel is dan mislukt, want het komt niet bij de juiste mensen terecht.

Volgens respondent 1 zouden de gemeenten maatregelen kunnen nemen om inwoners handvaten te bieden, waarmee mogelijk de vertrouwensrelatie kan worden versterkt.

Afhaken kan ook te maken hebben met onvermogen, hè. Dus dat de steeds complexer wordende samenleving ook mensen laat afhaken. Afhaken is dus niet alleen een bewust "ik ga niet stemmen", maar ook een "ik begrijp de samenleving niet meer en haak op die manier af". Afhaken hoeft dus niet alleen met politieke participatie te maken te hebben, maar ook met het niet meer snappen.

Respondent 1 beschrijft dat afhaken ook kan wijzen op onvermogen zich een weg door de samenleving te banen en beschrijft dat het zou baten wanneer er spreekuren worden geopend waarin burgers hun vragen kunnen stellen:

Tien maatschappelijke organisaties hebben gezegd van weetje, wij zien en ervaren dat een hele groep burgers er niks meer van snapt welke regelingen er zijn om mensen met een smalle beurs te helpen en hoe je die moet aanvragen. Dit betreft bijvoorbeeld het energieplafond en noodmaatregelen. Wat hebben ze nou gedaan om deze groep te helpen? Ze hebben besloten om maandelijks met tien organisaties een spreekuur te houden waarin alle regelingen worden uitgelegd en vragen worden beantwoord. Nou ja, dat gaat dus over een groep die echt op dat front is afgehaakt.

Respondent 1 geeft aan dat sommige burgers zich niet in kunnen zetten voor de gemeenschap omdat zij te druk zijn met overleven. De respondent geeft aan dat wanneer burgers zich geholpen voelen, zij zich mogelijk sneller inzetten voor de gemeenschap:

Ik vind het belangrijk om dat heel erg te benadrukken van de term tot afgehaakt gemaakt, hè? Dus dat het niet per se een eigen vrijwillige keuze is. Als je het hebt over afgehaakt maakten door de toenemende complexiteit, dan kan dat ook betekenen dat mensen daardoor, maar dat is misschien niet het hoofdonderwerp, maar dat mensen daardoor ook geen ruimte meer hebben, als ze die al hadden, om maatschappelijk actief te zijn omdat dat gewoon te veel van hen vraagt, omdat ze alleen maar bezig zijn met overleven. En ja, waar ik dan nog wel nieuwsgierig naar zou zijn, maar dat is iets

wat we hier niet naar boven kunnen halen, is als je daar dus iets ten positieve in verandert, waarbij je eigenlijk die term "doenvermogen" wordt daar ook wel aan gekoppeld uit het WRR-rapport, als je daar iets in verandert of dat ook betekent dat mensen meer ruimte gaan ervaren en ruimte pakken om dan ook, nou ja, een deel van hun tijd voor de gemeenschap in te zetten.

Respondent 1 acht het stimuleren van politieke participatie als het sluitstuk, niet enkel het doel:

Afhaken kan dus een bredere betekenis hebben dan alleen de dimensie van wel of niet stemmen en wel of niet actief zijn in vrijwilligerswerk of buurtinitiatieven. Het is belangrijk om dit in gedachten te houden. Het sluitstuk is dat politieke participatie op dat stuk slechts een onderdeel is. Als andere aspecten goed zitten en er beweging in zit, kan dit leiden tot een neiging om weer te gaan stemmen. Een initiatief zoals dat van de gemeente Utrecht kan ertoe leiden dat mensen dit koppelen aan iets wat de gemeente voor hen doet, wat de vertrouwensrelatie kan versterken. Dit kan een verschuiving in hun perceptie van de overheid teweegbrengen.

5.2.2 Politiek

Politieke vertegenwoordiging

Op landelijk niveau stelt respondent 3 voor de stijl van het optreden aan te passen om het contact te herstellen:

Respondent 3

Het punt van die symbolische representatie is dat men zich niet vertegenwoordigd voelt en zich niet herkent in de stijl van het optreden. Dat wil, mag en moet dan de politiek zich aantrekken. Dus het contact moet worden hersteld. De symbolische representatie moet veel beter. De emotionele intelligentie, of affectieve intelligentie, verdient verbetering.

Wat betekent deze intelligentie?

Beleidsmakers zouden ook emotioneel contact moeten kunnen maken. En ik weet ook wel dat dat niet het sterkste punt van politici is. Politici hè, ga eens naar het aardbevingsgebied of vergelijkbare plekken waar ze naartoe gaan. Vaak staan ze te stuntelen. Heb je het gevoel dat wanneer ze naar jouw gebied komen met al die

narigheid, ja, ze de juiste woorden kiezen en begrijpen wat jij doormaakt? Of proberen ze eromheen te lullen en vage praatjes te verkopen? Dus hebben ze emotioneel contact, begrijpen ze dat op een dieper niveau? Die BBB-dame kan dat volgens mij wel. Absoluut. Dus ik vond het begrip "affectieve intelligentie" een mooi woord, vind je niet?

Het belang van emotionele erkenning plaatst respondent 1 in de context van de lokale overheid:

Ja, rond de asielzoekerskwesitie; erkennen dat die plekken vaak in arme buurten komen. Het is soms ook logisch, hè? Daar is plek vrij, dat schip ligt in Velsen. Ja, dat is een bedrijventerrein. Daar is plek en die villawijk aan de overkant niet, maar toch voelt het lullig ofzo. Maar als je dat uitlegt in plaats van zegt dat je er niet over mag praten omdat het racistisch is, kan dat al helpen. Beseffen dat je die wereld kent, ook al maak je soms een andere keuze.

Ook binnen de context van de lokale democratie, opert respondent 3 democratische vernieuwingen als wijze waarop burgers gehoord kunnen worden:

Dat is eigenlijk het grote ideaal: zoveel mogelijk betrokken burgers en bewoners, ook uit verschillende gremia en doelgroepen. Een vitale democratie is niet alleen een feestje voor de middenklasse en hoger opgeleiden, maar juist ook voor groepen in de meer kwetsbare posities.

Wat is een vitale democratie?

Een vitale democratie is waar iedereen zich betrokken voelt, of het nou landelijk of lokaal is. De agenda, wat moet er gebeuren, en misschien ook een vitale democratie waarin geëxperimenteerd wordt met vormen van invloed. Binnen BKZ heb je nu het fenomeen van burgerraden, daar heb je vast ook over gelezen. Nu wil iedereen een burgerberaad. Het zijn natuurlijk modes, maar dat is ook begrijpelijk. Het burgerberaad is gekomen omdat men het gevoel heeft dat het huidige systeem onvoldoende werkt. Ook het fenomeen van loten wordt mee geëxperimenteerd. Dus een vitale democratie zijn plekken, wijken, landen waar zoveel mogelijk mensen willen deelnemen en waar ook geëxperimenteerd wordt met nieuwe vormen.

5.2.3 Sociaal-cultureel

Bovenstaande beschrijvingen geven blijk van de expertise van de respondenten op het gebied van factoren die op het niveau van de leefomgeving kunnen bijdragen aan afhaken en aanhaken. De respondenten wijzen op het belang van vertegenwoordiging en gemeenschapskracht.

Respondent 4 beschrijft eerst een probleem van de ‘onderlaag’ vergeleken met vroeger en stelt daarna dat deze groep op een constructieve manier dienen te worden vertegenwoordigd:

Ik denk dat dat een probleem is in de huidige samenleving vergeleken met de verzuiling eerder. Die was natuurlijk ook allemaal heel gepolariseerd en zo, maar toen was het wel van elke zuil had zijn types die wel die capaciteiten hadden om geluiden door te geven. Nou ja, nu door dat wat op zich heel mooi is, iedereen heeft kunnen studeren, zijn die allemaal weg uit de onderlaag eigenlijk. Dat hoorde ik ook over ja vroeger, waar vakbondsbestuurders vaak beter waren, want die, ja, je had gewoon heel veel slimme arbeiders die niet hadden doorgeleerd. Nu hebben ze wel doorgeleerd, dus zijn ze weg uit hun klasse ofzo, ja, dus dat is een beetje de tragedie van dat succes, juist die emancipatie. Maar ja, het is dus zaak genoeg mensen te hebben die dat kunnen binden, maar nog wel feeling hebben met die groep. Want als je er te ver af staat, doe je dat ook niet meer. Er wordt soms te makkelijk gezegd, ja, organiseer dan je eigen partij. Mensen zijn gewoon druk met overleven. Dus op een constructieve manier vertegenwoordigd worden, door henzelf of door representatieve woordvoerders. Het hoeft niet eens per se iemand uit die groep te zijn, maar in ieder geval iemand die de belangen van die groep vertegenwoordigt.

De onderstaande beschrijvingen gaan over het belang van versterken van ‘gemeenschapskracht’ en ‘sociale samenhang’, begrippen die werden gebruikt om te verwijzen naar de mate waarin burgers zich kunnen organiseren. De respondenten zullen gebieden bezoeken waar er een laag niveau van sociale samenhang heerst in combinatie met een lage mate van politieke betrokkenheid.

Respondent 2 vraagt zich af of empowerment zal leiden tot politieke participatie:

Misschien kun je signaleren welke voorwaardes je moet scheppen zodat er meer ruimte komt voor mensen om zich te empoweren. Maar of dat leidt tot meer politieke participatie, dat is toch wel een open vraag.

In het volgende citaat staat de strekking van ‘gemeenschapskracht’ centraal. Respondent 3 verheldert dit:

Het zijn natuurlijk wazige begrippen: samenlevingsopbouw, gemeenschapskracht. Maar dat is, dat is dus wel de ervaring van mensen dat ze zien dat ze krachten kunnen bundelen. Dus door samen krachten te bundelen, kunnen ze hun dorp of wijk verbeteren. Ze zien het resultaat van politiek activisme en zijn daarmee vertrouwd. Ze begrijpen dat ze niet alleen kunnen handelen, maar zich moeten verbinden met anderen. Samen staan ze sterk en samen slagen ze erin om dingen te verbeteren.

Hoe zou je dat kunnen versterken?

Natuurlijk zijn ontmoetingsplaatsen belangrijk, denk aan parken of publieke ruimtes, maar ook aan multifunctionele accommodaties waar diverse groepen gebruik van maken. Ik zeg altijd: je kunt naar de bingo, je kunt naar de babymassage, en verschillende groepen gaan naar verschillende activiteiten. Zo leer je elkaars codes kennen en ben je niet bang als je een groepje jongens op straat ziet staan. Je herkent hen en weet dat ze gewoon aan het babbelen zijn.

Respondent 3 benadrukt de rol van sleutelfiguren in gemeenschappen:

In lijn hiermee is de rol van sleutelfiguren in gemeenschappen van belang. Zij kunnen dienen als toegangspunt om diegenen te bereiken die het vertrouwen volledig hebben verloren en geen hulpverlener meer willen ontvangen. Dit kan helpen om beweging te creëren in groepen die zijn afgehaakt en om ook degenen te bereiken die wantrouwen koesteren tegenover institutionele betrokkenheid.

Respondent 1 wijst tevens op sleutelfiguren als community werkers en plaatst deze in het kader van wantrouwen in instituties. Daarnaast wijst de respondent een academie voor gemeenschapskracht, waar trainingen worden gegeven in community building. Daarnaast plaatst respondent de rol van de community werker in het kader van wantrouwen. Respondent 1 beschrijft:

Het LSA-bewoners heeft ook een Academie voor Gemeenschapskracht opgezet, wat interessant kan zijn om te bekijken. Ze hebben de afgelopen jaren voortdurend

trainingen georganiseerd voor professionals, zoals mensen van gemeentes, zelfstandige professionals en welzijnsorganisaties. Ze richten zich vooral op de beginselen van de arbeidsdeal aanpak, die eigenlijk een effectieve methode is voor community building.

Daarnaast is de rol van de community worker belangrijk, en dit heeft te maken met het kunnen beïnvloeden van Gemeenschapskracht en het proces van aan- en afhaken. Hierbij is de vraag relevant in hoeverre de opbouwwerker als deel van een welzijnsorganisatie wordt gezien. Bij een diepgeworteld wantrouwen in instituties kan dit persoonlijk contact bemoeilijken. Wantrouwen in instituties speelt een belangrijke rol bij afhaken en kan het opnieuw aansluiten bemoeilijken, vooral als de toegewezen opbouwwerker niet de ruimte krijgt om mensen te ondersteunen bij het weer aansluiten.

Respondent 1 beschrijft het belang van gemeenschapskracht:

Met een terugtrekkende overheid en een overheid die meer aan inwoners en burgers wil overlaten, wordt er meer gevraagd van de gemeenschap om zaken die dicht bij huis spelen deels samen op te lossen. Of het nu gaat om zorg voor elkaar, het helpen van elkaar bij klusjes of burenhulp, hierover zijn diverse meningen. Misschien laat de overheid taken simpelweg liggen om financiële of politieke redenen, en verwacht ze dat inwoners het zelf oplossen. Aan de andere kant is het ook positief te bekijken: gemeenschappen kunnen hun krachten bundelen om lokale problemen aan te pakken. Laatst, bijvoorbeeld tijdens de armoedecrisis, ontstaan er allerlei initiatieven van inwoners die maaltijd- en inloopvoorzieningen op buurtniveau opzetten voor mensen in moeilijke omstandigheden. Soms zijn dit kleine buurtinitiatieven die uitgroeien tot organisaties, soms zijn het slechts enkele betrokken mensen die samen iets willen veranderen.

Met gemeenschapskracht kun je zaken aankaarten, dus er is ruimte om onderwerpen te agenderen en aan te kaarten bij een overheid, als die niet in lijn zijn met wat mensen wensen of verwachten. Er is ruimte om daarover in gesprek te gaan en een gevoel van invloed en terugkoppeling. Als mensen onderwerpen inbrengen, zien ze die ook terug op een bepaalde manier of ervaren ze op zijn minst eerlijke processen waarin duidelijk wordt welke afwegingen een gemeente of lokale overheid maakt bij het al dan niet overnemen van voorgestelde veranderingen.

Respondent 1 stelt dat een bepaalde mate van wantrouwen geen probleem hoeft te zijn:

Er kan tot op zekere hoogte een bepaalde mate van wantrouwen zijn, wat niet ongezond is in een vitale democratie, omdat dit een bron is voor verandering. Anders zou het snel een autocratie worden waarin je blindelings alles volgt wat een gemeente voorstelt. Dit gebeurt echter binnen de context van democratische spelregels die we met elkaar hebben afgesproken

6. Conclusie

Wat is volgens recente wetenschappelijke publicaties de betekenis van hedendaags onbehagen en welke verklaringen kunnen bijdragen aan het begrip ervan?

Uit de recente publicaties blijken drie betekenissen van onbehagen. Ten eerste kan onbehagen worden begrepen vanuit het kader van politiek stemgedrag. Politiek-maatschappelijk onbehagen betekent dan een ervaren afstand tot de politiek waardoor iemand het gevoel heeft niet vertegenwoordigd te worden en zich niet kan vinden in de huidige koers van Nederland (De Voogd & Cuperus, 2021; Kemmers, 2022; Noordzij et al., 2020). Vanuit een sociologisch perspectief wordt maatschappelijk onbehagen beschreven als een breed gedeelde, bezorgde houding onder burgers over de richting van de samenleving. In een recent wetenschappelijk onderzoek stellen Geurkink en Miltenburg (2023) vijf maatschappelijke ontwikkelingen voor waartegenover burgers collectieve machteloosheid zouden ervaren. In de sociologie wordt maatschappelijk onbehagen dus binnen de maatschappelijke context benaderd. Vanuit een psychologisch perspectief betekent maatschappelijk onbehagen een negatieve houding die gepaard gaat met negatieve affecten jegens de samenleving (Tiemeijer & Keizer, 2023). Het ervaren van onbehagen betekent in alle drie publicaties het ervaren van machteloosheid over een zorgelijke situatie. Zij het in het niet vertegenwoordigd voelen, zij het in de sociologische zin een collectief gevoel van machteloosheid, of zij het binnen de in de psychologie als een individuele machteloosheid.

Een eerste manier om onbehagen beter te begrijpen is door de onvermijdelijkheid van onbehagen te erkennen. Negatieve gevoelens over de samenleving hebben altijd bestaan en zullen altijd blijven bestaan (Verhaeghe, 2023). Een tweede wijze van verklaren is om kenmerkende ontwikkelingen van de samenleving te identificeren. Op deze manier ontstaat er meer begrip over de sociale structuren waarin burgers met onbehagen zijn ingebed (Steenvoorden, 2016). Een derde wijze is het bekijken van de persoonlijke omstandigheden van het individu. Persoonlijke zorgen kunnen overslaan op negatieve gevoelens over de samenleving en andersom. Wanneer iemand een gebrek aan grip ervaart over diens eigen leven, ervaart diegene ook eerder een gebrek aan grip over externe factoren waaronder de samenleving (Tiemeijer & Keizer, 2023). In lijn met dit persoonlijke uitgangspunt kan de toegang tot individuele hulpbronnen een vierde manier zijn om onbehagen te begrijpen. Deze hangen namelijk samen met hoe goed iemand om kan gaan met ontwikkelingen van de samenleving (Geurkink & Miltenburg, 2023). De vijfde en laatste manier om zowel de

dynamiek van afhaken als het fenomeen van onbehagen beter te begrijpen, is door in te zoomen op de mate van ervaren grip op beslissingen die ingrijpen in de leefomgeving. Wanneer iemand zich niet gezien voelt door de leefomgeving of de overheid en niet voor diens eigen belangen kan gaan staan, ervaart diegene eerder negatieve gevoelens over het persoonlijke leven, en hierop de inrichting van de samenleving (bron: respondenten).

7. Discussie

7.1 Terugkoppeling literatuur

In deze paragraaf worden de aanknopingspunten, welke zijn genoemd door de experts om aanhaken te verbeteren, vergeleken met de in hoofdstuk vier beschreven recente wetenschappelijke publicaties en de wetenschappelijke achtergrond uit hoofdstuk twee. Daarbij zullen vervolgens de aangedragen oplossingen van de experts worden geëvalueerd aan de hand van bovenstaande literatuur, met als doel te bekijken of de suggesties aansluiten bij de bevindingen van de recente publicaties. Tenslotte zal er een persoonlijke reflectie worden gepresenteerd op het onderzoek als geheel.

Expertise

Wat kenmerkend is voor de bijdrage van de experts, is dat zij vertrekken vanuit de leefomgeving van de burger. Waar de recente publicaties enkel de landelijke politiek en overheid aan het licht brachten, benadrukten de respondenten de rol die de lokale overheid en lokale politiek kan spelen. Het vervolgonderzoek naar afhaken zal gaan over plekken waar mensen meer vertrouwen hebben. Dit gaat zowel over het vertrouwen onderling als het vertrouwen in de (lokale) overheid. Dit veronderstelde belang voor politieke betrokkenheid komt overeen met de theorie van Putnam (2000), waarin de auteur stelt dat sociaal vertrouwen en wederkerigheid kan bijdragen aan politieke betrokkenheid. Naar aanleiding van de resultaten uit het onderzoek van Geurkink en Miltenburg (2023) concludeerden de auteurs dat vertrouwen in de politiek een belangrijke rol speelt in het verminderen van onbehagen. Vertrouwen speelt dus zowel in het fenomeen van onbehagen zelf, als in de uiting ervan als ‘afhaken’ een belangrijke rol. Voortbordurend op het aspect van vertrouwen, stelt Putnam (2000) dat een hogere mate van onderling vertrouwen politieke betrokkenheid zal stimuleren. De geïnterviewde experts zijn echter niet even overtuigd van de praktische relevantie van deze causale relatie. Wat zij echter wel benadrukken is dat het versterken van de relaties onderling relevant kan zijn in de specifieke context van groepen die zich niet

vertegenwoordigd voelen en politiek ontevreden zijn. Deze politieke ontevredenheid zou dan kunnen resulteren in politieke mobilisatie, aldus in lijn met Gamson (1968).

De experts verwachten dat specifieke groepen mensen zich benadeeld voelen, wat voort zou komen uit problemen die zij ervaren in hun persoonlijke leefomgeving. De negatieve gevoelens die zij ervaren zouden volgens de experts gekenmerkt worden door het gevoel weinig invloed te hebben op belangrijke beslissingen vanuit de lokale overheid over de eigen leefomgeving. De Voogd en Cuperus (2021) vullen hierbij aan dat ook de landelijke politiek in specifieke geografische gebieden dit gevoel van een gebrek aan invloed heeft verergerd. De Voogd en Cuperus (2021) beweren dat de landelijke politiek een aandeel heeft in het voeden van de ervaring niet te worden gezien, evenals dat in de woonplekken van deze burgers maatschappelijke veranderingen hebben geleid tot veranderingen in het eigen leven.

Het onderzoek van Geurkink en Miltenburg (2023) sluit hier deels op aan door te stellen dat een hoge mate van onbehagen in zulke gebieden vaak samenhangt met de ervaring van burgers dat zij niet gezien worden door de landelijke politiek. Om deze burgers een stem te geven en zo de gevoelsmatige afstand tot Den Haag te verkleinen, stelt respondent 3 ten eerste voor de culturele afstand te verkleinen door de taal, aangezicht en de emotionele connectie beter af te stemmen op burgers, hetgeen overeenkomt met de bevindingen van Noordzij et al. (2020). Deze respondent stelt ten tweede voor om in te zetten op een versterking van de capaciteit van een gemeenschap, ofwel: gemeenschapskracht. Samenvattend blijkt het gevoel van een gebrek aan invloed op de leefomgeving in combinatie met het idee niet gezien te worden door de overheid, een verklaring te zijn voor onbehagen.

Naast het bovengenoemde voorbeeld omtrent gemeenschapskracht, wordt het belang van een sociaal netwerk ook benadrukt door recente publicaties met betrekking tot de toename van sociaaleconomische kwetsbaarheid. Dit sociologische perspectief stelt dat de beschikking tot een sociaal netwerk zowel maatschappelijk onbehagen als economische onzekerheid kan verminderen (Geurkink & Miltenburg, 2023; Tiemeijer & Keizer, 2023). Een toename van sociaaleconomische kwetsbaarheid wordt dan ook beschouwd als typerend voor de huidige maatschappelijke situatie. De verantwoordelijkheid voor het welzijn ligt in de huidige samenleving steeds meer bij de burgers zelf in plaats van bij de overheid (Bauman, 2007). Aanvullend benadrukken de experts dat het inzetten op het versterken van deze sociale netwerken idealistisch is. Enerzijds kan het versterken van sociale banden, zoals eerdergenoemd, een positieve invloed uitoefenen. Anderzijds stellen de experts dat de inzet op de versterking van de sociale netwerken in de praktijk niet altijd relevant is. Zo redeneren

zij dat het niet voor iedere burger een aantrekkelijk ideaal is. Ook noemen ze dat sommige burgers zich wellicht niet bezig kunnen houden met hun sociale netwerken, omdat zij mede door de onzekerheid te druk bezig zijn met overleven. Geurkink en Miltenburg (2023) bieden dan ook een alternatieve aanpak waarbij de overheid meer verantwoordelijkheid neemt door naar de onzekere burger toe te bewegen. Zo kan de overheid meer verantwoordelijkheid nemen voor het aanvullen van de tekorten in individuele hulpbronnen (Geurkink & Miltenburg, 2023) evenals het verbeteren van de huidige sociale voorzieningen, aldus respondent 4.

In contrast met dit sociologische perspectief waarbij er gericht wordt op het *vermindere*n van onzekerheid, stelt het psychologische perspectief dat er juist gefocust moet worden op het *bevorderen* van het gevoel van controle onder burgers (Tiemeijer & Keizer, 2023). Zo stellen Tiemeijer en Keizer (2023) dat wanneer mensen hun eigen leven kunnen vormgeven, dit positief effect zal hebben op hun sociale netwerk. Merton (1938) benadrukt hierbij de verantwoordelijkheid die de overheid heeft om de burger te voorzien in legitieme middelen om hun doelen te kunnen bereiken. Het hieruit voortkomende positieve effect op het sociaal netwerk wordt ook door Putnam (2000) onderschreven, wie het belang van sociaal kapitaal benadrukt. Tenslotte wordt ook door Gamson (1968) gesteld dat het versterken van het gevoel van persoonlijke controle de politieke mobilisatie van burgers kan stimuleren. Wanneer mensen meer controle ervaren over hun eigen leven en daarmee ook meer ruimte hebben om zich in te zetten voor de gemeenschap, kunnen zij zich eerder verenigen, zich inzetten voor hun belangen en streven naar de maatschappelijke veranderingen die zij voor ogen hebben. Op deze wijze krijgt de burger weer een kans om aan te haken.

Eigen reflectie

Vanuit de master Burgerschap en Kwaliteit van Samenleven hecht ik waarde aan een holistisch perspectief op complexe fenomenen zoals onbehagen. Onbehagen wordt vanuit de sociologie gekenmerkt als een bezorgdheid over de staat van de samenleving, vanuit het psychologisch oogpunt blijkt het met name een gevoel. En vanuit 'afhaken' blijkt het gedrag. Het stageonderzoek bracht mij inzicht in traditionele theorieën over gedrag, waardoor ik de dynamiek afhaken en het belang van aanhaken goed kon plaatsen. Tijdens het onderzoek is het mij echter opgevallen dat onbehagen dusdanig breed en abstract blijft dat een gemeenschappelijke aard lastig te identificeren is. De enige constante bleek dat het onvermijdelijk en zeer persoonlijk is. Er is dus geen alomvattende verklaring of oplossing voor het ontstaan of verminderen van onbehagen. In de formulering van kwesties waarop

onbehagen betrekking heeft, worden echter belangrijke kwesties zoals inkomensongelijkheid en klimaatverandering aangekaart. Ik vraag mij daarbij af of deze onderwerpen wel tot hun recht komen in de bespreking van een abstract fenomeen als onbehagen, omdat deze mogelijk voorbij gaan aan zowel de urgentie als de persoonlijke ervaring. Daarom sluit ik mij aan bij de positieve invalshoek van Tiemeijer en Keizer (2023). Een psychologische invalshoek geeft meer inzicht in de ervaring van onbehagen voor het persoonlijke leven en de invloed ervan op het welzijn van mensen. Deze psychologische insteek doet eerder recht aan de persoonlijke ervaring en voorkomt dat serieuze zorgen worden geplaatst binnen het debat van politiek-maatschappelijke thema's waarover meningen bestaan.

7.2 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

Alles beschouwend zou men zich af kunnen vragen of het fenomeen van onbehagen op zichzelf een probleem is. Het debat over onbehagen lijkt eerder een middel om bepaalde kwesties aan de kaak te stellen, waardoor wetenschappelijk integer onderzoek des te belangrijker blijkt. In het vervolg zou wetenschappelijk onderzoek naar onbehagen zich naar mijn idee meer moeten richten op toekomstkwesties die een reëel dreiging vormen, zoals klimaatverandering. De kwestie van klimaatverandering werd in het onderzoek van Geurkink en Miltenburg (2023) geponeerd als een thema waarop een politiek ideologische opvatting kan worden geprojecteerd. Teruggrijpend op mijn inleiding, ervaren jongeren ook in toenemende mate wantrouwen op die politieke beslissingen die van invloed zijn op hun toekomst, zoals klimaatverandering. Het lijkt mij in het kader van samen aan onze toekomst werken meer relevant om deze als een van de fundamentele, feitelijke aspecten van het toekomstbeeld te stellen. Kortom: vervolgonderzoek naar onbehagen zou zich kunnen richten op aspecten die het vergroten van persoonlijke controle mogelijk maken of zich richten op fundamentele aspecten waarvan ons toekomstbeeld afhangt.

7.3 Evaluatie onderzoeks aanpak en beperkingen

De voornaamste beperking van het huidig onderzoek is de gevoeligheid van dit onderzoek voor inkleuring door meningen, zoals ik die van mij hierboven laat doorschemeren. Er is sprake van een dubbele vertegenwoordiging van een van de auteurs van de 'Atlas van Afgehaakt Nederland', omdat ik deze auteur tevens laat terugkomen in de interviews. Echter was het gebruik van belang om overeenkomsten in oplossingen voor onbehagen en afhaken te identificeren en is de publicatie in de resultaten zo gepresenteerd dat de bevindingen worden ingebed in andere publicaties. Een tweede mogelijke wijze waarop dit onderzoek mogelijk door meningen is beïnvloed, is de methode van expertinterviews. Hoewel ik de respondenten

heb bevestigd op hun perspectief, die mogelijk gekleurd is, was het interview gericht op het verkrijgen van hun perspectief vanuit hun beroepsexpertise. Bovendien heb ik mij in de discussie gericht op de meest hardnekkige vormen van onbehagen die worden bevestigd zowel door de experts als de recente publicaties als de wetenschappelijke literatuur. Bedankt voor het lezen.

Literatuur

Bauman, Z. (2007). *Liquid Times living in an age of uncertainty*. Cambridge: Polity Press.

Blanchard, P., Thomas, W. I., & Thomas, D. (1929). The Child in America: Behavior Problems and Programs. *Journal of the American Institute of Criminal Law and Criminology*, 20(2), 314. <https://doi.org/10.2307/1134792>

Boeije, H., & Bleijenbergh, I. L. (2019). *Analyseren in kwalitatief onderzoek: denken en doen*.

Bogner, A. & Menz, W. (2009). The theory-generating expert interview: epistemological interest, forms of knowledge, interaction. In Bogner, A., Littig, B. & Menz, W. (Red.), *Interviewing Experts* (Eerste editie) (43-81). New-York, US: Palgrave Macmillan.

Durkheim, E. (1951). *Suicide: a study in sociology*. Free Press.

Elchardus, M., & Spruyt, B. (2014). Populism, Persistent Republicanism and Declinism: An Empirical Analysis of Populism as a Thin Ideology. *Government and Opposition*, 51(1), 111–133. <https://doi.org/10.1017/gov.2014.27>

Freud, S. (1999). The “Uncanny”. In S. Freud (Ed.), *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XVII (1917-1919): An Infantile Neurosis and Other Works* (pp. 217-256). London: Vintage. (Originally published in 1919)

Gamson, W. A. (1968) *Power and Discontent*. Homewood, IL: Dorsey Press.

Gawerc, M. I. (2022). Gamson, William A. (1934–2021). *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, 1–5. <https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeos1841>

Geurkink, B. & Miltenburg, E. (2023). *Somber over de samenleving? Een studie naar verschillen in maatschappelijk onbehagen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau

Kemmers, R. (2022). "Us know who is to blame": Understanding popular political discontents in the Netherlands. [Doctoral Thesis, Erasmus University Rotterdam].

Kinder, D. R., & Kiewiet, D. R. (1979). Economic Discontent and Political Behavior: The Role of Personal Grievances and Collective Economic Judgments in Congressional Voting. *American Journal of Political Science*, 23(3), 495. <https://doi.org/10.2307/2111027>

Koenis, J. (2012). *De Democratisering van het Ressentiment; Emancipatie en Onbehagen in de Nederlandse Politiek*. Maastricht University. <https://doi.org/10.26481/spe.20120216jk>

- Maxwell, J. A. (2012). *Qualitative research design: An interactive approach*. Sage publications.
- Merton, R. K. (1938). Social structure and anomie. *American Sociological Review*, 3(5), 672. <https://doi.org/10.2307/2084686>
- Mills, C. W. (1959). *The Sociological Imagination*. Oxford University Press.
- Noordzij, K., De Koster, W., & Van Der Waal, J. (2020). “They don’t know what it’s like to be at the bottom”: Exploring the role of perceived cultural distance in less-educated citizens’ discontent with politicians. *British Journal of Sociology*, 72(3), 566–579. <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12800>
- Patton, M. Q. (2014). *Qualitative research & evaluation methods: Integrating theory and practice*. <http://ci.nii.ac.jp/ncid/BB18275167>
- Pescosolido, B. A., & Georgianna, S. (1989). Durkheim, suicide, and religion: Toward a network theory of suicide. *American sociological review*, 33-48.
- Pfadenhauer, M. (2009). At Eye Level: The Expert Interview — a Talk between Expert and Quasi-expert. In Bogner, A., Littig, B. & Menz, W. (Red.), *Interviewing Experts* (Eerste editie). New-York, US: Palgrave Macmillan (pp. 81–97). https://doi.org/10.1057/9780230244276_4
- Pickett, K. E., & Wilkinson, R. G. (2015). Income Inequality and Health: A Causal review. *Social Science & Medicine*, 128, 316–326. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2014.12.031>
- Putnam, R. D. (2000). Bowling Alone: the collapse and revival of American community. *Choice Reviews Online*, 38(04), 38–2454. <https://doi.org/10.5860/choice.38-2454>
- Steenvoorden, E.H. (2016). *Social pessimism. A study of its conceptualization, causes, correlates and consequences*. Den Haag en Amsterdam: Sociaal en Cultureel Planbureau en Universiteit van Amsterdam.
- Tiemeijer, W. & A.G. Keizer (2023). *Onzekerheid, maatschappelijk onbehagen en persoonlijke controle. Een conceptuele en empirische analyse*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
- Van der Wier, M. (2023, 13 augustus). Radicaal-rechtse ideeën en complottheorieën: jongeren wantrouwen overheid. *Trouw*. <https://www.trouw.nl/binnenland/radicaal-rechtse-ideeen-en-complottheorieen-jongeren-wantrouwen-overheid~bfe29878/>

[Krantenartikel]

Van Staa, A., & De Vries, K. (2014). Directed Content Analysis: een meer deductieve dan inductieve aanpak bij kwalitatieve analyse. *KWALON*, 19(3).

<https://doi.org/10.5117/2014.019.003.046>

Verhaeghe, P. (2023). *Onbehagen*. (Eerste druk). De Bezige Bij: Amsterdam.

Voogd, de J. & Cuperus, R. (2021). *Atlas van Afgehaakt Nederland. Over buitenstaanders en gevestigden*. Van: <https://kennisopenbaarbestuur.nl/rapporten-publicaties/atlas-van-afgehaakt-nederland/>

Bijlage A: Interviewguide

Fase	Opmerking/vraag
Introductie en algemene afspraken	<ul style="list-style-type: none">- Het interview gaat ongeveer een uur duren- Vind u/jij het goed als ik het interview opneem met de dictafoonfunctie op mijn telefoon en mijn laptop? Dit bestand haal ik na het interview ervan af, en zal dan anoniem worden bewaard op een USB-stick tot en met eind juli.- Wenst u anoniem te blijven?
Introductie mijzelf	<ul style="list-style-type: none">- Rosanne van Bruggen- Universiteit voor Humanistiek. Masterstudent BKS geïnteresseerd in de gedragingen van de mens in relatie tot de samenleving
Introductie Onderzoek	<ul style="list-style-type: none">- Ik probeer een bijdrage te leveren aan het onderzoek van de Karavaan door te achterhalen wat de opvattingen zijn over de belangrijke concepten in het voorstel en hoe deze zich verhouden tot de literatuur. Daarnaast ben ik bezig met mijn scriptie en zal ik eindigen met een paar exploratieve vragen voor de scriptie.- De vragen van het interview zullen toegespitst zijn op de (opvattingen) over sociale samenhang, af en aanhaken, gemeenschapsvorming, maatschappelijke en politieke betrokkenheid en andere vragen die spelen binnen uw team.- Voordat we beginnen zou ik graag verhelderen wat de insteek van dit interview is.- Vind u het goed als ik de opname start?

<p>Inhoud en introducerende vragen</p>	<ul style="list-style-type: none"> - <u>Rol binnen de Karavaan?</u> - <u>Waarin interesse vervolgonderzoek?</u> - <u>Waarover in gesprek met burgers m.b.t. afhaken?</u> - <u>Welke ervaring neemt u daarin mee?</u>
<p>Deelonderwerp 1: Aan/afhaken</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. <u>Wat is er aan de hand?</u> 2. <u>Beschrijving ‘afhaken’ (dimensies, oorzaken en gevolgen)</u> 3. <u>Wat en voor wie is het problematisch?</u> 4. <u>Wat is aanhaken?</u>
<p>Deelonderwerp 2: Lokale sociale samenhang/ gemeenschapsvorm ing</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. <u>Ervaring met gemeenschappen/sociale samenhang? (Wat is het?)</u> 2. <u>Hoe verhouden deze kenmerken zich tot aan/afhaken?</u> 3. <u>Wat maakt gemeenschapskracht/sociale samenhang van belang voor afhaken?</u>
<p>Deelonderwerp 3: Aanbevelingen</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. <u>Voorlopige ideeën aanbevelingen?</u> 2. <u>Bij wie en hoe?</u> 3. <u>Verhouding lokaal/nationaal/politiek/overheid?</u>
<p>Deelonderwerp scriptie</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Gevoelens en afhaken 2. Maatschappelijke/politieke betrokkenheid 3. Uitingen van afhaken 4. Jongeren en politieke participatie
<p>Afronding</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Wat hebben we nog niet besproken?

Bijlage B: Theoretisch raamwerk

Type	Concept	Dimensie	Subdimensie	Indicator
Wetenschappelijke achtergrond	<u>Anomie</u>	Staat van de samenleving	Afname gedeelde sociale normen Ongelijkheid in kansen	Stuurloosheid maatschappij, vervreemding, afwijkend gedrag
	<u>Onbehagen</u>	Gevoelens van angst of bedreiging	Egotropische zorgen Sociotropische zorgen	Persoonlijke zorgen die wel/niet voortkomen uit maatschappij Zorgen m.b.t. brede maatschappelijke vraagstukken
	<u>Politieke ontevredenheid</u>	Politieke beslissingen die raken aan persoonlijk leven	Negatieve kracht	Kritiek op beperkingen in de samenleving of persoonlijke zorgen, kan zich op allerlei aspecten richten, waaronder politiek vertrouwen

			Positieve kracht	Uitingen, politieke verandering, sociale verandering, sociale beweging
--	--	--	---------------------	--

Bijlage C: Voorstel vervolgonderzoek naar aan- en afhaken

Voorstel Movisie vervolgonderzoek naar aan- en afhaken

Van Atlas naar ‘Aanhaakagenda’

Voorstel voor een Karavaan langs ‘Aan en afgehaakt Nederland’ versie 10 oktober 2022

Aanleiding

Eind vorig jaar publiceerden Rene Cuperus en Josse de Voogd [de Atlas van Afgehaakt Nederland](#).

De Atlas van Afgehaakt Nederland. Over buitenstaanders en gevestigden verkent de ruimtelijke weerslag van ‘afhaken’. Daarin kijken de auteurs naar politieke (non)participatie en politiek vertrouwen en naar afwijkende opvattingen van de politieke mainstream. Welke mensen en welke groepen zijn het die afhaken? En op welke plekken haken veel mensen af? Welke ruimtelijke patronen van ‘afgehaaktheid’ zijn er in Nederland te onderscheiden? Met welke oorzaken en omstandigheden lijkt dit afhaken verbonden? Welke samenhang is er met factoren als opleiding, armoede en gezondheid of met krimp en de afgenomen bescherming van de verzorgingsstaat? (Bron: Atlas van Afgehaakt Nederland, 2021).

De publicatie ervan heeft op verschillende plekken al veel losgemaakt en heeft zelfs al geleid tot een [Kamermotie](#) die opdraagt een breed samengestelde commissie te laten onderzoeken hoe de ontwikkeling van radicalisering en politieke polarisatie verloopt en op basis van wetenschappelijke inzichten te analyseren wat de effecten hiervan op het democratisch proces zijn;³

De thematiek en bevindingen van het onderzoek sluiten sterk aan bij huidige vraagstukken zowel op het terrein van sociale samenhang en leefbaarheid in ‘afgehaakte’ gebieden als op het terrein van democratische en maatschappelijke participatie en toenemende spanningen tussen (groepen) inwoners die vinden dat ze te weinig invloed hebben en (overheids-)instituten. Daarbij benoemen de auteurs ook het belang van verdiepend onderzoek van een aantal vragen die in de Atlas worden opgeworpen. We zien de analyse van machteloosheid ook terug in de publicatie [Niet boos maar machteloos](#), waarin Jelle van der Meer en Marcel Ham twintig jaar onderzoek naar ‘de boze burger’ onder de loep nemen. Hun pleidooi voor het herstellen van verbindingen sluit goed aan bij de analyse van afgehaaktheid en het voorstel dat we hieronder verder uitwerken.

Omdat Movisie, als landelijk kennisinstituut beschikt over een brede kennisbasis, gevoed door **praktijkgericht onderzoek op het terrein van leefbaarheid en sociale samenhang enerzijds en vraagstukken rond zeggenschap en invloed van inwoners anderzijds**, hebben we ons georiënteerd op een gezamenlijk vervolg na de Atlas. Het onderhavige voorstel is het resultaat van de verkenning van die samenwerking. Hierin komen we met een plan voor een karavaan langs ‘Aan- en afgehaakt Nederland’ die moet uitmonden in:

1. Een Landelijke ‘Aanhaakagenda’ met strategieën en beleidsaanbevelingen voor de Rijksoverheid die bijdragen aan het versterken van de lokale democratie, in het bijzonder gericht op het verminderen van gevoeld wantrouwen tussen burgers en de overheid en tussen burgers onderling;
2. Een handreiking met lokale ‘aanhakingsstrategieën’ en beleidsaanbevelingen voor lokale bestuurders t.b.v. het vergroten van het vertrouwen van burgers in de gemeentelijke overheid en in elkaar en een wenkend perspectief bieden voor ‘afhakende’ inwoners.

³ [Detail 2022D01624 | Tweede Kamer der Staten-Generaal](#)

Omdat het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties zowel regie voert over het Programma Leefbaarheid en Veiligheid als ook werkt aan een vervolg op het programma Democratie in Actie hebben we gemeend dat BZK de eerste en meest aangewezen partner is om dit voorstel mede mogelijk te maken. Daarnaast is het Ministerie van BZK de financier en facilitator geweest van de Atlas en daarmee ligt het voor de hand dat het Ministerie van BZK de eerst-aangewezen is om er een vervolg mee te organiseren.

De urgentie en het momentum om op zeer korte termijn een vervolg te geven aan de bevindingen uit de atlas en deze te vertalen naar landelijke agenda en lokale handelingsperspectieven voor – met name – bestuurders van 'Afgehaakte gebieden' **wordt duidelijk uit de huidige maatschappelijke spanningen en polarisatie, mede ten gevolge van een groeiende ongelijkheid tussen 'aan- en afgehaakten'.**

Doel

De doelen die we met dit voorstel beogen zijn:

1. Een betere verkenning en begrip van wat gemeenten/burgers aangehaakt of afgehaakt maakt. Waarom is er in de ene gemeente meer sociale samenhang dan in de andere? Welke lessen zijn daaruit te trekken voor lokale en nationale beleidsmakers?
2. Vergroten van inzicht in de reële beïnvloedingsmogelijkheden en concrete handelingsopties van de Rijksoverheid om gemeenschapsvorming en versterking van de lokale democratie te bevorderen in verschillende type (woon)gebieden.
3. Ontwikkelen van lokaal gedragen handelingsperspectieven voor bestuurders, beleidsmakers en wijkprofessionals als democratische impuls ten behoeve van het vergroten van (onderling) vertrouwen en wenkend perspectief voor 'afhakende' inwoners.

Deze doelen willen we realiseren door het organiseren en uitvoeren van een 'Karavaan langs aan- en afgehaakt Nederland' waarin we werken aan:

- Het toetsen, verdiepen én verrijken van de bevindingen vanuit de Atlas en andere relevante kennisbronnen met inzichten van lokale betrokkenen uit aan- en afgehaakte gebieden;

- Vergroten van inzicht in de mate waarin en de wijze waarop specifieke factoren (zoals cultuur, historie, voorzieningenniveau, bewonerssamenstelling) bijdragen aan het (kunnen) ontstaan van gemeenschapsvorming en een vitale lokale democratie.;
- Het bevorderen van onderling leren tussen betrokkenen uit aan- en afgehaakte gemeenten;
- Verspreiden van aangedragen inzichten en oplossingsrichtingen uit aan- en afgehaakte gebieden om afhaken te voorkomen en de gemeenschapsvorming en lokale democratie te versterken;
- Adviezen aan Min. BZK over gerichte beïnvloedingsmogelijkheden en concrete handelingsopties voor de Rijksoverheid om afhaken te voorkomen en de gemeenschapsvorming en lokale democratie te versterken;

Doelgroep

De primaire doelgroep op wie we ons richten zijn lokale gemeentebestuurders, enerzijds van gemeenten met wijken of dorpen die **sociaal economisch kwetsbaar zijn** en waar sprake is van een relatief lage maatschappelijke en politieke participatie en anderzijds van gemeenten die in wat betreft gemiddelde sociaal economische status van haar inwoners vergelijkbaar zijn met de eerste groep, maar waarbij de maatschappelijke en politieke participatie relatief veel hoger is dan binnen die eerste gebieden (de, zoals in de atlas genoemde, ‘Burgerschapszones’). **Zij kunnen tot op zekere hoogte direct invloed uitoefenen op de mate waarin inwoners meedoen of (dreigen) af te haken, maar zijn ook afhankelijk van keuzes die door de landelijke overheid worden gemaakt.**

De tweede doelgroep, op wie we ons richten en die ook in het dagelijkse praktijk veel te maken heeft met ‘aan en/of afhakende inwoners, zijn **wijk- en buurtprofessionals en actieve inwoners die juist pogen bij te dragen aan een leefbare en veilige omgeving en betrokken inwoners.**

De derde doelgroep betreft de landelijke overheid, waaronder de ministeries van BZK, VWS en Justitie en Veiligheid die via **politieke besluitvorming en uitvoering van integrale beleidsprogramma’s indirect en direct invloed kan uitoefenen op bestaande ‘kloven’ en maatschappelijke spanningen die samenhangen met de mate waarin mensen in bepaalde gebieden onder bepaalde omstandigheden (dreigen) af (te) haken.**

Plan van aanpak

In dit plan van aanpak schetsen we in hoofdlijnen hoe we de beoogde doelen denken te bereiken.

De aanpak bestaat uit 3 fasen, die feitelijk tweemaal worden doorlopen. In eerste instantie starten we met 2 gemeenten met de uitvoering van de karavaan en afhankelijk van het verloop, stellen we de aanpak waar nodig nog iets bij en vervolgen dan de karavaan in 4 andere gemeenten. Een tussentijdse en een eindevaluatie samen met het Ministerie van Binnenlandse Zaken maken deel uit van het plan.

Fase 1 Reisvoorbereiding

- Opzetten projectorganisatie.
- Voorbereiden karavaan, waar gaan we naartoe?
- Ontwikkelen format voor karavaan en programmering lokale verkenning en bijeenkomsten.

Resultaten:

- De opzet van de karavaan en de formats voor de lokale programmering zijn uitgewerkt en afgestemd met de opdrachtgever en projectpartners die een rol in de uitvoering vervullen.
- De opzet van de beoogde eindproducten is nader gespecificeerd in overeenstemming met de opdrachtgever;
- De selectie van de eerste twee gemeenten waar we de karavaan willen starten is gemaakt in samenspraak met geïnteresseerde gemeenten en de opdrachtgever;

Fase 2 Op reis langs 'aan- en afgehaakt Nederland'

- Voorbereiding lokale karavaan: organisatie en deskresearch.
- Uitvoering: Dag 1 Lokale gesprekken met bewoners, ondernemers, wijkprofessionals, beleidsmakers en bestuurders in 6 gemeenten.
- Uitvoering: Dag 2 analyse opbrengsten dag 1, uitvoeren stads-/gebiedsbijeenkomst gericht op oplossingsrichtingen en handelingsperspectieven tbv verkleining vertrouwenskloof.

Resultaten:

- In 6 gemeenten is data- en veldonderzoek uitgevoerd om lokale omstandigheden en problematieken te duiden en van lokale context te voorzien.

- In 6 gemeenten is een stads- of gebiedsbijeenkomst georganiseerd met en voor bewonersgroepen, beleidsmakers, bestuurders en wijkprofessionals.

Fase 3 Opbrengsten van de reis vertalen naar handelingsperspectief en beleidsaanbevelingen

- Uitwerkingen verkregen inzichten in de 6 gemeenten voor:
 - (a) Aanhaakagenda Landelijke overheid
 - (b) Handreiking Lokale handelingsperspectieven: 'aanhaakstrategieën'

Resultaten:

- Een handreiking is ontwikkeld met lokale 'aanhakingsstrategieën' en beleidsaanbevelingen voor lokale bestuurders, bedoeld om het 'afhaken' van bewoners te voorkomen en/of verminderen en de vertrouwensrelatie te versterken.

- Er is een 'landelijke aanhaakagenda' ontwikkeld met strategieën en beleidsaanbevelingen waarmee het Ministerie van BZK in samenwerking met andere ministeries kan bijdragen aan versterking van de lokale democratie en politieke en maatschappelijke participatie. Deze is gebaseerd op de opbrengsten en inzichten uit de karavaan en bevat o.a. (lokaal) aangedragen inzichten en oplossingsrichtingen uit kwetsbare gebieden.